M. T. B. COLLEGE, SURAT
[illegible] Library
No. Ref. / Cur. 537
Title: [illegible]ka Prakasha

539

तर्कप्रकाश.

Tarka Prakāsha	Title
Shri Kantha Dixit	Author
	Editor
Sam. 1779.	Year, Vols.
	Publisher
539	Remarks

आख्यातमेव॰ आख्यातत्वंनजातिः अतिलकादिनामं कर्पोत॰ नापेदश्लकारमाचारां नलंतत॰ तस्मात्नमाधारामैक्मन्तम॰
वात॰ किंतद्वेनंवहेनाख्यातपदवाचीतंतत्वं॰ यदिवनकारश्चेवामिश्रक्तानामाख्यातपदत्वंदेः तथापुत्रपवत्रिसादिनादेश्य
नेपारव्या[illegible]पदंतिबोधायत्निरीति विभाष्यतततदातित्वंनतत्वादिःकेमेवविशेष्यशक्ततावृद्धेदेकंबोध्यं॰ ननैवंकेवलात्रिप्यदादाप
नेर्व्यापात्रेः आलपविंलनमापित्तहकारेनात्॰ पाकोपनक्षातेनिराकांक्षवामात्रपवतीमनेत्वपाकानुकूलनयनत्नुवोधापत्तिवारणा॥
नाख्यातपदन्नपाकात्मकूलनयनविषयककार्यवोधप्रतितिर्वदिपदनिष्ठपवादिधातप्रवदेतोन्नालकृपानप्रवीनानामकृतलतृप
स्पनारव्यातनेष्य[illegible]॰ पत्नापनेति॰ यन्नतंराकातावच्छेदकमिमधः निवधाकाणावरानिचेतितिकानेपिपवतीतिमयोगापत्तिवा
नं॰ प्रकृत्पाखाधीति[illegible]आपपत्नोमानामावात॰ विलक्षणानेषयतामंबंधेनानुकूलनानामंवंधे[redacted]नवापानस्मकेनान

न॰प्र॰ नयेनादोषात्‌॰ करोतीति॰ यद्वोद्धृ[illegible]तस्य [illegible]त्वाकोसर्पे नयनं हि विवरणं॰ तथा च [illegible]विशिष्ट शक्तरूपात[illegible] आख्यातस्य विवर
णाद्‌ आख्यातस्य [illegible] वाचकत्वमिति [illegible] [illegible]यत्न [illegible]मि[illegible] यकृतत्वमिति [illegible] आख्यातस्य व्यापार [illegible] कृतेर्व्यापारजन्यत्वप्रतीति
[illegible]विशेषेपि [illegible] प्रतीतत्वेनाख्यातस्य [illegible] पो॰ [illegible] [illegible] [illegible]त्वे [illegible] तेनैव कर्मत्वाप्यस्य
प्रत्येयात्‌॰ तथा [illegible] [illegible] [illegible]शक्तेः [illegible]शक्त करोतीति [illegible]प्रतिपादितापेक्षत्वात्‌॰ यद्यपि [illegible]
[illegible]यात्‌ [illegible] [illegible]तत्व [illegible] [illegible]शक्तेः [illegible] [illegible]विशिष्ट शक्तपदप्रतिपादितापेक्षत्वाद्‌ [illegible]मानं
[illegible] नानु [illegible]णस्य शक्तेः [illegible] न [illegible]णस्य [illegible] कृते किमानन्यत आह॰ व्यवहारादिति॰ तथा [illegible] राम॰
[illegible]व्यवहारस्यापि शक्तिग्राहकत्वात्‌ [illegible]इति भावः॰ न [illegible] [illegible] हेत्वाकाराणां प्रमानत्वे [illegible] [illegible] [illegible]व्यवहारस्य [illegible]

[illegible] [illegible] मानेप्यतः [illegible] [illegible]इति॰ न च विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वे [illegible] [illegible]पि विवरणात्‌ नापि शक्तिः स्या
दिति वाच्यं॰ [illegible] वाचके [illegible] विशेषणात्‌॰ [illegible] [illegible] वाचकत्वात्‌॰ एवमाख्यातस्य व्यापार वाचकत्वे [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा हि [illegible] विशिष्ट [illegible] [illegible] [illegible]पः [illegible] [illegible] [illegible]तीति प
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]भावनिर्वाहः॰ यथा [illegible] घट
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]मिति॰ एवं [illegible] [illegible] [illegible] किं करोतीति [illegible]विशिष्टे प्रश्ने पचतीत्यु
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाचकत्वम [illegible]मिति निर्गवं
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]मेवाह॰ [illegible]नामे

ते·प्र तिंनापीति·न लक्षणा·ग मनाग्रहत्वलग्या पोरेन लक्षणा·अत्र पेति·विभक्तौन लक्षणांगीकारे इत्यर्थः। न्यास पेति·न्यासमस्त्येति·मारत
सप्त्र व णामिसा यै कर्त्रे कर्मह पोगषष्ठीतः कर्त्रे तत्कर्मत बोधो·नुभवशतिद्वः न्यायेकर्मणीतिद्वितीयाकर्त्रे क्तरणयोस्तृतीयेत्स नीयेस
नेव कर्मत्व कर्त्रे त्वा थं [illegible] दितीया [illegible] तीपे विरि इते·शेषे षष्ठीत्स नेन न्समं [illegible] मान्ये षष्ठीविद्वितेति षाष्ठीतः कर्मह पोगेक कर्ण्
र्त्रत्व कर्मत्व बोधः [illegible] कर्त्रे [illegible] गाःक नेतिन [illegible] या गणसत्र·नेन्येषष्ठ्याः पि कर्मत्वाद्य र्थक त्वमभिहिते पादित्व विभक्तौन
लक्षणा गीकारमन्वय·नहात [illegible] नैव न लक्षणा पा कर्मत्वादि बोध स्योप [illegible] पि लं [illegible] मत या तत्वान र्थकं स्यातर इत्यर्थः। अत्र
ति·रथोगच्छतीत्यादौ गम नाज [illegible] न्या पूर्व [illegible] शक्ति लक्षणा [illegible] पारं [illegible] कालादि इत्यर्थः। न्यास पेति·कर्त्रे कर्मे राम·
गाः क्तीति यत्र या उक्तास [illegible] त्वादि इत्यर्थः। विभक्त्य र्थं [illegible] मिति·अनुशासित विभक्त्या र्थातिरिक्त विभक्त्य र्थं इत्यर्थः·न

तन्य [illegible] पीति·अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तविभक्त्यर्थमित्यपि न लक्षणा इति नतेस र्थः। इत्येति·रथो गच्छतीत्यादौ र्थस्या
त्वस्य लेन तत्पर्थः·किंतु व्यापारे इति·व्यापारस्य [illegible] अपि विभक्तेर र्थ इत्यर्थः। तथा च विभक्तौ न लक्षणाः केवल पात्र ग्रा
सत्वेन याविभक्तौ न लक्षणा नास्तीति भवा [illegible] पि विभक्तेरन्यविभक्त्य र्थं न लक्षणा नास्तीति भाय [illegible] अन्य विभक्त्यर्थो
[illegible] तत विभक्त्या र्थातिरिक्तो या ख्यः एवं ग्रामं गच्छतीत्यादौ व्यापारात्मा [illegible] लभा पारे न लक्षणा या वा [illegible] नावच्छेद
त्वात् कत्वन्नभाति भावः। अनुशासित विभक्त्य र्थातिरिक्त विभक्त्य र्थं न लक्षणेत्यत्र अन्यापि [illegible] भाव त्वे प्रयोग
तं व्याख्यास्यति [illegible] न लक्षणा [illegible] शी यति·इत्यते वेति·व्युत्पत्तियोगेः कर्मेत्व लक्षणेति र वीनाथ·यथा
मात तन्त्र [illegible] तमा दो [illegible] तक [illegible] ग्रामं कर्मकगमनवान् इत्यत्र [illegible] नतत्र नातेवष्ठी विधा

त.प्र. यातकर्मेतमपिशन्नैवषष्ठ्याप्रयोगोस्तीत्याशंकाया‌ं तन्नलक्षणायामेवाशंकाते· नचेतेति· सव संबंधसामान्य· शब्दार्थव· षष्ठ्याः शब्दार्थव· नलक्षणा
न कर्मत्वेनलक्षणा· कर्मत्वेनेति· संबंधत्वेनैव षष्ठीति शक्यार्थत्वेत्वं इत्येतत यातत· कर्मत्वत्वप्रकारकत्वोपस्थितिनालक्षणायाम
पयात्तत्वात्संमवादित्यर्थः तस्य· लक्षणायाया· तत्प्रकारकेति· कर्मत्वत्वप्रकारकस्यैव बोधितत्वेति· मतवद्यत्वेवेतिमावः· अत्र
अशासनेति· कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्र पाशासनेनेत्यर्थः प्रयोगेः कर्मत्वबोधाय विहितत्वं· तत्त्वेषषष्ठीत्वेनेनैव संबध्यते
न कर्मत्वबोधाय षष्ठीनियमः कस्मादितिवाच्यः शंकते· इदं तीयायाद्यर्थत्वेतीयायाद्यर्थत्वपि बोध्यं· अनुशासनं· अकृत्रिमा
निष्पन्नत्व· तत्· अनुशासनं· प्रारतस्य पक्षवाद्यामेत्वकर्मप्रतीतिः इति याति अध्यापिति धात्वर्थमितित्वत्रिविधातक कृदन्तकर्मणो राम
ःकृतीत्सनेन· कर्तृकर्मबोधार्थे षष्ठ्या अवसाधुःनत्वद्वितीयादितीयायाद्यर्थे याद्यध्यापाः अध्यापसाधुत्वप्रतीतिपादकतपैवतन्माये

भोरतंथवनार

कर्मणिद्वितीयापि प्राप्तनेनैवेतिमावः प्राविप्राप्तीति· कर्तृकर्मणोः कृतीत्सनेनद्वितीयादिकर्तृकर्मणोर्योगे कर्मत्वबोधार्थेषष्ठीवि
हिता[illegible] स्यान्तदानिषादियोगपितस्याः· अत कोलना काद्यर्थे निषादत्वर्थेत्वाशामेवनाने षादियोगषष्ठ्यानिषेधो
प्तः स्यात· तत्कनामवन्व्यते इतिमावः अत्र तत्वात्रायोहि· नलोकेति· एषांयोगेषष्ठीनस्यात· कर्तृकर्मणोः कृतीसनेनप्राप्ताष
ष्ठीनिषेधति· लाः· ला देशाः पूर्वाचार्यस्व पर्यपरस्मैन इतिनं· उकः विविधिषें कृत्याभलं कोस्त्रुउकः पारतास्तीयास्त्रकं· लक्ष्याः
४२ स्कान्तकृदर्थ प्रियायाःतकर्मणो पाशामनिषेधः· अव्यये· कृदंतकतानिष्ठा· कृकृवतनिष्ठा· प्र पाद्याः दनेत्रु नेपान· देवस्तैन
नकृतामिति· खलर्थं· लपाह्यकाः· खलित्रिप्रसारायतेन शानप्रकृतोनां गृहणा· यथा सामपवमानइति· तत्रोति·
निषादियोगे स्तवः प्रासत्तेति· कर्तृकर्मणोः कृतीयानमाशुः कितषष्ठ्येतिकर्तृकर्मणोः कृतीत्सनेनविहितंतत्र

न·घ· वनिष्ठादियोगेपिद्वितीयाप्राप्तावस्याःतत्प्राप्तौ त्रानंयवकामित्यादौ अनन्यथवाकमित्यापिप्रसज्येतेति नलोकेत्यादिनानिष्ठादिकर्तृ
नं·तथाचानिष्ठादियोगेद्वितीयैवप्राप्नुवन्तत्रषष्ठीतिनिष्ठादिकर्तृनवैफल्यमितिषेधः।कृद्योगेइति।तपत्रमानीपाद ना२
[illegible]त्यप्रत्ययाः तद्योगे [illegible] ःकृतीत्यनेनानित्यंषष्ठीप्राप्तौ कृतानांकर्तृनिषेधाधिक्यादित्यनेनकर्तृरिबोध्येत्ती
यत्वाभवतिषष्ठीवाभवतीतिभ्रम्यांविकल्प्यते·यथा देवदत्तेनकर्तृभः कृटः देवकृत्तस्यकर्तृयः कटद्रष्टेति। इंतकृताभाकृते·
चरिकर्तृकर्मणोः कृतीतिकृतंषष्ठीविधायकंतस्यविशेषविधिरितिषेधयोः शेषनिषेधाभ्युपगमाफलकतमितिन्यायेनदि
वोपात्त्योपयोगिंषेध्वत्वेनेदंनित्यंषष्ठीप्राप्तौ कृतानांकर्तृत्रिरिदेवत्तनेनकृतीयावभवतिषष्ठीवाभवतीतिषष्ठीनिषेधप्रसुराम·
देवनेकृतीयापाविहितापाषष्ठीप्राप्त्यर्थंविकल्पनेनषष्ठीविधानमिति·भवन्मतेचकर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रंदितीयापादवा

पवोरसमस्तस्यबाधकं·नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिवितयोःआश्रुतवत्ताधकं·तदाहअव्ययोगेद्वितीयोपपदस्यपूर्वकृतानांक
र्तृरीसेवसत्त्वप्रसंगायनसावेतस्यबाधकत्वमिति।तथासकृतानांयोगेषष्ठीनेत्यस्मात्तृतीयासोदृष्टिरत्यपैतएवमासेवकृत्यानांक ना२
र्तृरीतिसूत्रेसमावेशायकृत्यानांवातृपष्ठ्याप्राप्तौषेधभूतस्तेनकृत्तीयोपपन्नाविकल्पेनषष्ठीविधानमनपेक्षमापद्यतेत्पादकं
नार्थं·नत्वकर्तृकर्मणोःकृतीत्यनेनतृतीयाप्राप्तौसाक्षात्तद्वोधकतत्कर्णपदतृतीयास्यादतत्तृतीयाविधानमावश्यकं·तृतीयावि
धानेनविशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्युपगमफलत्वमितिन्यायेनषष्ठीनिषेधप्रसक्तेनैवतृतीयायाःप्रवृत्त्याषष्ठी
प्राप्त्यर्थंविकल्पेनषष्ठीविधानमावश्यकमतआहकृत्यानांनिषेधेनवेति·षष्ठ्याअनिषेधप्रसक्तेनैवतस्यपं।तृतीयोपपन्ने·कर्तृ
कारकयोःतृतीयेसनेनतृतीयोपपन्ने·कृत्यानांकर्तृरीतिसूत्रंनेत्यस्मावस्यत्वानलोकेत्यादिनातृतीयायाःसाक्षत्वा

सिमात्र:। शेषवन्नादिषि। ननु शेषे षष्ठी तत्रो तादन्य: शेष: कर्त्राद्यकर्त्तत्वकर्मत्वादन्य: शेष २५

त:त्र पक्षत्वं नतत्कृतेन विधायकत्वेन षष्ठीनिषेधकत्वमिति पञ्चान्तेनिषेधस्य ते नैवतद्विधायकत्वं पञ्चान्नैव षष्ठी विधानमफलमिति
मिमाने। षष्ठी शास्यन्ते वचि कल्पविधानमित्यादि कृते: पाल्पे ते इति। कल्पयोगे न षष्ठ्या निषेधस्य ते नैव तत्प्राप्य पञ्चान्त
पि कल्पस्य पक्षे ... प्राप्येमा प्राप्तितो वक्तव्यं वि कल्प विधानमित्यर्थ: ... वेति। कर्तृत्वबोधात्पि हित्वातोपाय
ष्ठीत्वस्य योगात ... षष्ठीत्वेनेन न तु तत्त्वेन कर्तृत्वे बोधत्वे ... ननु न तद्विकल्पानि धान तु पासा दिति म
न्यत्तेन कर्तृत्वप्रकारक बोध ... षष्ठ्या ... विधानं हि कल्पविधानमापके कर्मत्व ... प्रकारक कर्तृत्वादबोधेः वक्ष्ये
तिकेत्र कर्तृत्वं तत्त्वमेननादिति ... संबन्धबोधे षष्ठीसमर्थत्वात् वां कृते। निषेधादिति। विकल्पविधानं कर्मणामन मि राम:
स पें: ज्ञानानां कर्त्तरी ति ... समासप्रतिषेधात्तो यान्या: मास्त्वद्य कर्ता। षष्ठीत्वेन ... षष्ठी उपपत्ते
तदिति २

तिविकल्पविधानं तद्विधेयस्य ते वेन तत्ता न नो केत्यपत्यापि सास्वतन्त्रात्वं तपोहत्यपोगे रूवनिष्ठादियोगे पि शेष षष्ठ्याः प्राप्तिनिति ३१
कल्पविधानं तेन शेषषष्ठ्यापि कृत्स्याने ... निष्ठादि योगे ... कृत्यप्रमात्य कर्तृपनि कल्पविधानमापकामिति मा
वः। तद्योगेपि निष्ठादियोगेपि ता ... प्रकारक बोध जनिका याः शेषषष्ठ्या: ... कृत्यानामित्या स
विषयं: तदुक्तं न लोकेति का रक षष्ठ्याः प्राप्तिसंबन्ध: षष्ठी तस्याः इन ... कर्मणोन रकोनर कस्माजैवः का ३४
चन ... सिता मितायि: र ... पेयंतर षी नाहि ... बाधविषयस्य कर्तृ वंतवनेतादिद्योतिंविषयामिसा दिनः के
विद्य र ... परस्मन्यः नत्व ... दृष्टापेडस्यनेना न्यथः। एवं नाना विषयविषय मिमन पि। नत्व शमापि
पायद्विमसनेनान्यथीति इमा रक: ... कर्मणो योगे षष्ठीत: कर्तृत्व तत्कर्मत्व प्रकारक बोधो ... योपेयः। एवं च कर्तृ

त॰ प॰ कर्मसंयोगः कृतीत नेन कर्मत्वत्वप्रकारकबोधजनकतायाः षष्ठ्याः अनिष्ठादिप्रयोगे पि प्रसक्तौ न निष्ठादिविषिसनेन षष्ठीनिषेधे कृतेत्य ६
त्वानां कर्तृ इति बहुव्रीहौ नेन कर्तृत्वार्थकत्व संयोगे पि षष्ठीनिषेधे प्राप्ते निष्ठादिषु कृत्प्रयोगे पि षष्ठीनसादित्य कर्तानां कर्तृ
त्वे [illegible] तत्र शेषषष्ठ्याः [illegible] नेन तत्साः कर्मत्वत्वादिप्रकारकबोधजनन नेन ग्रामस्य पाद इति
तृष्णाः कर्मत्वत्वादिप्रकारकबोधजनकत्व [illegible] आवश्यकं तद्वत् [illegible] नन्वन्यसैन शब्दार्थानात इति क
र्मत्वप्रकारकबोधो नस्यात् पैवेति [illegible] नरोगा इत्यर्थः कर्मसंयोगे षष्ठीनः कर्मत्वत्वप्रकारकबोध
[illegible] विभक्तौ [illegible] स्थानापत्तेः [illegible] वेति कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे शक्तादृतीयाकर्मणि राम॰
[illegible] ग्राममित्यत्र यः विषयता [illegible] इति विषयसप्तमी विषयताश्रयव्यापारावच्छेदिनी तथा च विष

प्रत्तावोधिकौ [illegible] ग्राममित्यर्थः तथा च [illegible] विषयतायाः बोधासंभवात्तत्र द्वितीयायानस्यापत्तिर्नियम्य इति विभक्त्यर्थेन ग्रामा
श्रीसाकार इति भावः विषयान पद [illegible] ततोत्पादनमगी कृत्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि कदाचित्सम
वतीति भावः तत्र पूर्वपदस्थानापन्न [illegible] जन्मसंभवात् इति भावः श्रशकते विषये वाति द्वितीयायाः दे
तीयायाः शक्यार्थ [illegible] तत्र संभवात्तत्र [illegible] इति भावः अत्र विनिगमकमाहः किपेति ग्रामविषयकत्वम् ग्राममिति ४
गमनेच्छा भावन [illegible] क्रियाजन्यफलशालित्व [illegible] कर्मत्वं [illegible] ऽपि वृत्तमतेवाशुनोऽयमिति भावः आश्रयते तत्र पावति मत्वो
[illegible] रूपकौ [illegible] भावः क्रियाजन्यफलशालित्व [illegible] विषयतापेक्षया गुरुत्वमपि तत्र [illegible] योगात्तेनैव शक्तिकल्पितेतिसतत्र
[illegible] यावनेयमिति नन्तु द्वितीयायाः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे [illegible] शक्तिः [illegible] द्वितीयादौ विषयत्वस्य

न·प्र· मेतबोधकत्वं विमर्शोत्तरलक्षणानुगमो भावात् तद्वन्नतरोरौ अविच्छिन्नतीत्याशंकते आसत्तां तत्रापीति· भावे न घटं जानातीत्यत्रापीत्यपि क्लृप्ते
ति·न सत्ता पेनेत्युपंःअविमर्शोत्तरलक्षणातिप्रसक्तेत्यनयच्छेदयतीति मावंःआक्तत्त्वतत्त्वं विमर्शोत्तरलक्षणानासत्तासत्त्वत्त्व विमर्शोत्त
रलक्षणानासत्तीत्यपीत्यतिड·विमर्शोत्तरलक्षणासत्तावाकामख·च्यतस्य वृत्ति घटे ध्याम विघाते घ टः सत्त्वातिष्ठतातिप्रयोगा इति हृद
यंप्रयोगच्छतीत्यनुगायादारम्भात्तस्यव्यापारमात्रमप्यर इति विमर्शो नलक्षणानुगोकारेपिन च्यतिरे इतिमीमांसकमतमाह·मी
मांसकमतेत्विति· व्यापारमात्रं व्यापारमात्रमंं नत्वत्पत्तस्ये वेतिभावः·भुत्यइति·मुख्यापत्त्ययोगाद्वय पंः·व्यापारत्वसंसर्गाया
तथा धनतावच्छेदकतेन पलवोधेपिव्यापारवोधेस्वार्थकामाभावादितिभावःऽतत्सें वतत्वसंवःऽत्रवितति·नत्व्युत्पत्ति व्यापा राम·
रतत्त्वसशकतावच्छेदकतामिति विमर्शके विपरीतमिनान्वयःऽत्रानुकूलत्वज्जनकत्वतदुत्वेत्रिनेवप्रकारतयामानमभ्युपेत्य·

उपत्तात्·फलत्वापेक्ष्याधूतात्·व्यापारत्वस्यनिपतोक्तंरवत्तिकल्पजन्यफलकल्पत्वादितिभावःऽनुच्छत्रानुकूलत्वयत्नत्वस्याख्यातप्रकारतावच्छेद
कतेवकूलत्वांशे घटकत्वाद्वय्यकत्वपायत्नत्वांशविरहान्याःऽनुकूलमात्रस्य शक्तिरसत्ताःसंबंधप्रथमाच्छतीत्यनुसरणःत्रयोगऽप्पतवत्रानुकूल
त्वांशविरहापत्ताघवाघत्वमेवशक्ततावच्छेदकमित्येवापेयं·तथावक्यपकानुकूलत्वेयत्नीयतेभागे आपेणाश कर्ते कपतहीति·यत्न
त्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेहोसघंःपुरुषेतोऽत्यन्नयाकानुकूलत्वयत्नोभासनेत्राऽनुकूलत्वावोधःऽकथंत्रास्याताशक्यतावादेनत्व
ःसंसर्गेति·यारूपत्वयोःसंसर्गइति पुरुषेपःऽत्रकाशस्यापिसंसर्गस्यध्यानांश्यमभावंत्वत्काकरेवाशक्तानानुत्रवासिद्धइतिभावःऽ
नुपतहीति·व्यापारमात्रसारव्याख्यावाक्यत्वेहीत्यर्थःऽयततेकरोतीति·धनोक्तद्ययेतुकज्ञकरोतीतिप्रातुभेदनप्रयोगमेवःऽ
क्षत्रुकूलत्वनोतीत्याद्येज्ञानानुकूलत्वप्रत्ययःऽतिरिवेकेवाघकाभावस्मतत्राह·नहीति·ज्ञाना दीति·ज्ञादिनात्वादिपरिग्रहःऽनत्वज्ञा

न॰त्र॰ नात्रकृतेनोपस्थितेः स्तोकं · पुनः संयोगस्थलीनाम मवायिकत्वस्यात्वात् तत्समभवः क्रियाजन्यतावत्तत्समप्रयलक्षणसंयोगजन्यता यत्रा
रः प्रतीयते वेति · जानातीत्यादौ ज्ञानस्य यत्समानप्रतीयते त्वज्ञानानुकूलयत्नवानित्यर्थः । आश्रयतेति · जानातीत्यत्राख्यातस्या
श्रयत्वेनाक्षाणि कत्वादित्यर्थः । घटो नश्यतीत्यत्र तु नष्टस्यापि प्रतियोगितासंबंधेन नाशाश्रयत्वसंभवेपि प्रतियोगितासंबं
धावच्छिन्नाश्रयतायां लक्षणायां गौरवान् प्रतियोगित्वमेव तत्राख्यातार्थो विवक्षेयः । धात्वर्थेत्यादि · नानुरूपो धात्वर्थ इति · आस्ता
दिविभक्त्यर्थमहारी कृत्यतयासावाश्रयतायाः संबंधेन ज्ञानं चैत्रे · न्वेतीतिनाख्यातत्वेनाख्यातस्य काप्यपर्यवसान इति भावः । तत्राख्यातानि
रर्थकत्वं आह · आख्यातेति · प्रतिपाद्यः । लटत्वेन रूपं वर्तमानत्वादिनाव प्रतिपाद्यः । कालस्तु वर्तमानत्वादि · सरव्या एकत्वादि यत्न ·
रूपाः । ननु यत्नोपि आख्यातत्वेनाख्यातप्रतिपाद्यः अयोग्यत्वादिति · तथा च जानातीत्यादौ नाश्रयत्वे लक्षणेति भावः । नामार्थेति मा

त्रादिविभक्त्यर्थमहारी कृतसमेदेति · अभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्य
त्वेनोक्तस्यायाकेः अभेदेनान्वयात् अभेदेति · ननु तत्राविशेषणविभक्तौ रमे सार्थक इति वाच्य · निर्विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वान्नतो
कपाकृत्स्थादावपातिस्व · विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया संसर्गतयावभासनमिति मते घटमानयेत्यत्र घटपदस्य कर्मत्वसंबंधेनानयने ·
न्वयात् तादृशेति · नञ्च नञ्कृतं तत्र संबंधेरि तत्र तु क्लृप्तभेदगावलंबवदने ज्ञानं तद्ब्रह्मणस्तादृशं न तद्भावव्यवादित्ववोधात् तत्प्र
दे॰नाथ २ स्तोत्रात्पत्ति भावान्वया द्युमता त्रिनिमार इति वा · निपातातिरिक्तनामार्थयोः विभक्त्यर्थमहारी कृतापि अभेदातिरिक्तसंबंधे
नान्वयस्तोकात्तु स्पर्थः । ओदनेति · ओदनं पचतीत्यत्र विभक्त्यर्थकर्मत्वादेः प्रकारतया संसर्गतया वभानोपगमात् पाको
दनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः अतएव ओदनः पचतीत्यत्रापि कर्मतासंसर्गेणौदनस्य पाकेऽन्वयबोधापत्तिरित्यर्थः । ननु निपाता
र्थधात्वर्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नेरित्यर्थो न · ओ · भाव निक्षणिकत्वादत्रान्वये तु नामार्थधात्वे २
व

त॰ प्र॰ तिरिक्त [illegible] विषयत्वं तत्वं तदा तिरिक्ते त्वापि देयमतआह॰ वस्तुतस्त्विका श्चैव॰ तन्न॰ नुष्पत्तीस्यादत्रगते॰ आनांतन्नप्रतियोगिते
[illegible] यात्रत्वादिभिन्नानीतसमवायत्वेन॰ सत्तायायास्सुमानिमित्तं का [illegible] तिरिपि [illegible] त्वे बन्धाप्यत्वात॰ वस्तुतस्त
[illegible] पीयोऽस्याउद्देश्यान्नपदार्थानसात्त्वेय [illegible] यमवत्ताना मार्थनिष्ठत्वे रातिरिक्तमेवेयावच्छेदनप्रकारतानिरूपित
[illegible] प्यत्वावच्छेदकतासंबंधेनशाद्ब्दिताबच्छेदकसंबंधात्तदाज्ञके पद निरूपितदशाविज्ञानजन्योपपादितेन हेतत्व॰ एन्तयत
[illegible] प्रकारतानिरूपितात्रेशेषतावच्छेदकतासंबंधेनशाद्ब्दबुद्धेप्रमापीतेनध्वं॰ तत्र वेनसत्त्वलुपवर्तिमैत्रागायच्यतेतंबुलरस
त्रैवर्णैकः पक्षांतरं तुल॰ मैत्र॰ [illegible] तैतंदुलरसप्रत्नापितदुलसंयोगसंबंधेनमैत्रसमवर्तते॰ तासंबंधेनपाकेत्र्वयवाशतायत्ताया एप॰
पीप्रकारकशाब्दबोधे [illegible] त्पबोधास्तुपमामपि सात्यत्प्रकार [illegible] मार्थविशेष्यकान्वयबोधापगमेसातितहात द्वितीयक्ता

ग

प्रकारतामावेनानाम्नावात वैयोगानाग्रीतीस्वादी आत्रय॰ तासंबंधेन ज्ञानस्य वातर्थसमवेतो॰ न्युचेवाचकतावत॰ तवेतत्यात्ता नितान्तं
वैवरस्त्वापि त्तानसात्य पतासंबंधेनाा न पा पत्तिरिति वाच्यं॰ नामार्थयोर्भेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयाभावादितिशुभसम्पत्तरंगो
वतदापादनात्समवात॰ निरूपितपूर्वोक्तामशब्दबोधहेतुतयाज्ञानप्रकारकाश्रयतासंसर्गकत्वैचविशेष्यकशाब्दबोधंप्रतिहा
वातसमानेयाहतास्यातेदीमामेथ्याहतत्वेचपरत्वानतेवहेतुतादेस्तदाशतासंनचातनवनतेपिआश्रयतप्रकारकशाब्दबो
पेताहशासमानिय्योहासतानहेतुतायाऊईवस्पतताबत्रमपातानेआश्रयतासंबंधेनातापितदापत्तेः अयै वंपचतीत्यत्रापिस्ता श्वे२
उक्तसत्वातिमत्तसंबंधेनधात्वर्थविशेष्य॰ न्यथोप पत्तेः कतरप्यास्यातार्थतविनोपप्रसंगारातिचेन्न॰ नपचतिचैत्रेचस्तनिपामत्ता स्तम्भ२
संबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयाऽत्रत्वकृतिमत्तसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभावस्यबोधासंभवा

त॰प्र॰ त्वञ्चात्मसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभाववत्त्वे धीयमानेन परत्वार्थ[illegible]प्रसंगात्. नन्वस्वतीतत्र पाकरूपतिमा
त्वेन[illegible]प्रकारकशाब्दबोधे तेनाख्यातार्थकस्योपस्थितेः कारणत्व[illegible] घटे नित्यत्वात्मनिष्ठप्रकारतासम्भवाच्चा
ख्यातेन[illegible]हेतुत्वं कल्प्यते[illegible] तत्र घटावृत्तित्वप्रकारक[illegible]प्रसङ्गः प्रयोज्योपस्थितेः समानवि
शेष्यतासम्बन्धसत्त्वे हेतुत्वे कल्पनासम्भवात् नानातीयाद्यन्तरयत्नार्थं तु भावस्य[illegible]सामान्यतो तत्र समवायत्वम् ८४
त्वेन भावेन सामान्यतस्तथा हेतुतासम्भवात् विशिष्य हेतुत्वे च नानातीयाद्यन्तरकल्पनात् [illegible] जातीनां घटादौ तत्र
सिकत्वस्य वैतानां पाचरति शाब्दबोधे समानप्रकारकपदार्थविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तावा राम॰
तुसमनिया [redacted] हेतावात् जन्यघटोपस्थितिनामिति नाहेतुत [redacted] कल्पने घटत्वपदत्वावच्छिन्ने घटत्वादि तत्तान

समवायेनापत्तिः॥३

निरूपकतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः
प्रत्यासत्तिसंबंधेन हेतुत्वकल्पनादाख्यातलक्षणा नश्यकारो अथ आख्यातपदजन्यप्रकारप्रयोजकत्वोपस्थितिनानोपा
[illegible]समवायेन[illegible] तादृशशाब्दबोधहेतोः ज्ञानीयोपसूररति योग्यताज्ञानस्य समवायेन सत्वादिति
[illegible]विशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्येव हेतुत्व
[illegible]शाब्दबोधपत्ते[illegible]थाय घटे दोरत्वादेति
[illegible]विशेष्यतावच्छेदकत्वविषयकत्वे सहानिवेशमनावित्तथाता
[illegible]विशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्येव हेतुत्वं चाघटत्वादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिवृत्तिविषय

सं॰प्र॰ घतासंबंधेनद्रव्यानत्वे नहेतुतांतरक्तव्यत्वेनेनच दार्शितापत्तिर्वारणाय संबंधातत्वाघावत्वसमानि बाहृत्तारव्यात्प दजसोपास्थिति
ञि विशिष्ट घटत्वत्वात्तस्यविरोसामग्र्याभावेनज्ञानीयो घटत्वेतिशाब्दबोधजनिनी यत्सहकारित्वात्तत्प्रकारतासंबंधेन स्वाश्रय
रत्तावित्त्वघतासंबंधेनघटत्वत्वसामानाधिकरण्यसंबंधेन वृत्तयोपास्थिति वैशिष्ट्यं घटत्वत्वात्तेऽवसेयं· एवं चात्मावप
दजस्यपरोपपस्थिते कालेऽपि विषयकात्वामिति सामग्र्याभावरूपकारणात्मनिज्ञानीयो घटत्वेतिशाब्दबोधापत्ति
ःत्र्यात्मात्मतपदस्योपास्थितिविशिष्टघटत्वत्वानरूपसहकार्यभावात्·नवस्तुरूपतात्मात्मात्मपदजन्य घटोपस्थितिकालेतथा
विषसहकारित्वात्तापत्तिरितिवाच्यं·सकात्मसमवेतसामान्यात्मत्वापत्तिवारणाय तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतितात्मप रामः
सामान्यात्मत्वेनापिहेतुतघात्मरूपीयात्मात्मपदजन्योपास्थितिविशिष्ट तत्स्वरूपीय घटत्वत्वान विशिष्टत्वतदात्मविशेष

[redacted]विरोधिसामग्र्याभावस्यतत्र दात्मनिज्ञानीयो घटत्वेतिशाब्दबोधसामग्रीत्वात्·तत्र दात्मनि घटत्वत्वान वैशिष्ट्य
ख॰ मे सकानीवस्तुवं घेनविशाविसामग्र्याभावेन वैशिष्ट्यं वक्तारात्मविशेषणतोयपदघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन
तेः स्वरूपत्वानि रूपकात्मता विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबुद्धि प्रतिहाघात्मसमभिव्याहृतात्मात्मजन्यो
पाःस्थितेः एकात्मासंबंधेनहेतु बोधो ज्ञानीयोत्मारोघ ज्ञान वेद्य प्रतिस्तमनदादिपदेनापिज्ञानीयोघ
दृश्य द्योघ न·जातत्वे विशिष्ट पदजन्योपास्थितेः तस्य विशिष्टयोपास्थितिविशिष्टशाब्दमेवत
घो अपि घटेत्वप्रसंबंधेनयोपस्थितिहेतुयोपास्थितिविशिष्टशाब्दबोधात्मपत्तावषितेत्तत्र १
शाब्दबोधस्यजातात्मतावत्रसत्वात्मसकाभावःत्मात्मातत्समभिव्याहृतात्मात्मसमभिव्याहारज्ञानरूपकारणाबना

न॰प्र दाश्रयतासंबंधकबोधोपगमात्॰ नचाश्रयतासंबंधेन ज्ञानप्रकारकशाब्दबोधे ज्ञानप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वकल्पने नैवतत्त्व
तेर्गौरवमितिवाच्यं॰ अवच्छेदकतेपि ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकत्वेन विशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्याविषयोग्यताज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्
॰आश्रयत्वसंसर्गकसंबंधानिवेशयोग्यताज्ञानहेतुत्वस्य कल्पने मन्मते स्वर्गो रत्नाञ्चमन्मते नाश्रयत्वस्यैवसंसर्गतानंतस्या
पि संबंधानिवेशः॰ ननु धातुसमभिव्याहृताख्यातस्य ज्ञाना श्रयत्वे लक्षणात त्रम तत्तापि ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञा प्र४
नस्य हेतुत्वे कल्पनीयमिति वाच्यं॰ आश्रयतायाः संसर्गतावादिनां श्रयत्वप्रकारकबोधस्य तदुपगमात्॰ एतेन यत्र ज्ञानस्याख्या ता॰न॰२
त्मनिव्याहृतत्वं तस्य रतिलिङ्गस्य तत्र ज्ञानजन्याश्रयता प्रसिद्धिरिति हेतुतया तथैतत्प्रतयाङ्क्षे नैव निर्वाहाद्याप्तेनत्स्याख्याते राम॰
त्वावच्छेदकीतिपरास्तं॰ तथापि तत्र चैत्रपदस्य नाश्रयताया संबंधेन ज्ञानविशिष्टचैत्रेल क्षणा तत्र चैत्रपदजन्यज्ञानविशिष्टचैत्रो
स्यता नाश्रयत्वेनलक्षणातत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधे साधानुसमभिव्याहृताख्यातेर

कृतनया चैत्रो जानातीत्यत्र चैत्रपदादेवाश्रयतासंबंधेन ज्ञानवांश्चैत्र इति बोधस्यापि१

प्रसिद्धितेः कृतेनैवोपपादयितुमयापिशक्यत्वात्॰ ननु चैत्रं जानातीत्यस्य चैत्रपक्षमितिवाच्यं॰ आख्यातस्येव जानातीत्यस्यस्वैसैव तता आख्यातलेन
सर्पि[illegible]यार्हकतयोपगमस्यहेतुत्वात्॰ किंतु जानातीत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधस्यैवानुपगमेन तद्विशेनोपपत्तिसंभवात्
त्वात् आश्रयतासंबंधेन ज्ञानस्य चैत्रे॰ नयेवाप्रकारमायान्ते ज्ञानाश्रयत्वेनलक्षणावैयर्थ्यमत आह॰ वस्तुतस्तु रतिः कोविनुपपत्ता
यातोऽतो नाश्रयत्वेनलक्षणा॰ तत्र ज्ञानस्य स्वार्थैकदेशत्वात्तत्र॰ नयाक्षमवेनज्ञानाश्रयत्वप्रकारकत्वबोधे द्वितीयसंगतत्व
रतितत्त्वज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधेतत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुत्वस्य सिद्धः॰ आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधे प्रागुक्तत्वेन
तेतत्त्वाश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानेकारणत्वकल्पनमप्युक्तं॰ नेवतच्छेदे न यत्राश्रयतासंबंधेन ज्ञानविशिष्टचैत्रयाद्बो
धमत्राश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानहेतुत्वमस्यानयासिद्धमितिवाच्यं॰ तत्र शाब्दबोधेयपदार्थतामात्रेनियमेन ज्ञानविशिष्टचैत्रमा

त॰प्र॰ त्वविशेष्यकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टवैज्ञानादिमात्रविशेष्यकत्वानोपपद्येत तथा घ्नः ज्ञानाच्छ्रुत्सत्तानः न च तत्पापिनित्र

विषयकत्वस्य तादृक्त्वमते ज्ञानातीमात्र प्रत्यैर्ज्ञानघटितज्ञानस्य तज्ज्ञानस्य योग्यतेति घटितत्वाद्व सामग्र्याः एतेन पक

ता पामास्यात ज्ञानमात्र प्रत्यो योग्यता तदिष्टे शाब्दत्वमितितत्र्यं ज्ञानात्मकत्व भावरूपत्वेनः तदवाक्यतिविशिष्टवैशिष्ट्या

पदितः वगाहिप्रमहेत ज्ञानातिवेत्तरस्यात [illegible] ज्ञानत्वावच्छेदेनोपपद्येत घटितत्वात्तत् सामग्र्याः एतेन पकतावशेषात् नन्वन्यत्रा

न्यपदत्व [illegible] योग्यतेति तदेवास्त्वित्यत्र [illegible] वेनतादृशसामग्र्याः [illegible] नैवापत्तेरितिचेत् न न तदिति एवम

तिविशेषता विषयकत्वं भेदाप्रकारता [illegible] व्याप्तिमेव ज्ञाने शाब्दत्वा [illegible] नो घटइतिशाब्द सामग्र्याः घ्रा गाम॰

समुदायेद [illegible] दिवे प्रकारताया पत्ततितत्कत्वा विप्रकारतायाः न च नन्ता घटवत्वे चानदृष्टाप

नैव विशेषणविभक्तेः सा पुत्रो मे तिसिद्धान्तस्याप्येपरस्मात्तो विकारः। आख्यातार्थेति॰ आख्यातार्थ [illegible] आख्यातार्थो वो पेरस्यर्थः।

नुसा आख्यातार्थत स्पात्यां आख्यातार्थतः सख्या काला तिरिक्ताख्यातार्थ भावनाया याह शब्दतद्धर्मितत्वनियमादि स

र्थः। भावना नापि स्ववक्षणे त्वन्वय इति नियमात्तत्संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थ भावनेन त विधीयते रति भावः। न न्वाख्याता

र्थविशेष्यकत्वारता कात्ता मात्रः विभक्त्यर्थाविशेषणतामत्त रतिः नामार्थस्य नेन विभक्त्यर्थ निरासः। न न प्रवृत्तौ त्वत्र चत्वे मानत

रूपाख्याता र्थ स्यक्रतिरेवाविशेष्यातिरूपार्थो दृष्टानियमरातिवाच्यः आख्यातार्थविशेष्यत्वस्यान्वयरातिनियमप्रविष्टत्वाख्याता

र्थविशेष्य स्यात्यामिधानादृतिभावः। अयपादनपुरः स्वर विभक्त्यर्थाविशेषणतामतत्त्वस्य व्याघातमाह॰ नेनेति नविभक्त्यर्था

विशेषणतामतत्त्वेनामार्थस्याख्यातार्थविशेष्यत्वादेव [illegible] र्थः। तथा विधः विभक्त्यर्थाविशेषणतामतः

त॰ म॰ प्रथमाया॰ साधुत्वादिति मत्वा॰ द्वितीयापर्येति॰ द्वितीयापर्ये कर्मत्वे विशेषणतादिरूपेः॰ कर्मीणोतस्य नेत्याह॰ पञ्चते इत्यत्रेति॰ चै
त्रेणेत्यत्रादिवत्तत्वं कर्मत्वं तत्र॰ आख्यातार्थविशेष्यः नत्वंत्राः चैत्रः॰ तृतीयार्थेति॰ तृतीयार्थे न कर्तृत्वेन वाच्यस्य इत्ता तत्र
चैत्रे विशेषणतादिरूपे॰ नतु चैत्रेण वस्तुत मांसामादी वंद्यदार्थस्वार्थेनान्वयान्नान्वयापत्तिः तत्र सविभक्तार्थो विशेषणीभू
तनामार्थेनान्वये विभक्तार्थो विशेष्यणीभूततद्यमेत यावैयाकरणात्तमर्थेदृतेन चत्वदृश्यस्वेचैद्योवक्तेर तत्र चैत्रेत्तर
त्वस्याप्यर्थवदितिवत्रप्रकृतप्रदत्तस्याद्दैद्येर्थविशेष्यत्वानां वत्वे सतियत्तत्वं विशेषणत्वंतत्र वाचत्वप्रतीतस
त्वर्थानात॰ नतात्वे चैत्रेणसुस्वम स्वीयाद्येनामार्थपरेति स्वसतो यथानियमतातिरिक्तत्वविशेषणामनाम्नां स्वसदवेतत्र
इसदत्तानत्वे कर्त्तृत्वपरंचतात्पर्यमाह कामितिमते चैद्रमादेकस्याविशिष्टेस्वत्वमात्र नान्वये विशेषणताशेषितदृत्त येनचैद्रपद्

येतरत्र न येरत्याप त्तिः रत्वपदस्य चतिर्येकतया तदर्थोभावादे त्वन्यात प्रसंगः॰ इत्वपरस्वसमायेकतोपि चैद्र पदोत्तरप्रथमा याः प्रति
योगितार्थ कत यात्रवपदस्य च समदृशा येकतया चैद्रस्याविभक्त्यर्थो विशेषणीभूततामानात त्वपदार्थस दृशोन विविक्षि
येतरत्र येरत्यापा त्ते नमेवृत्तिम तिमातिः नत्वैचैत्रेणास्वीयतेत्युत्र संख्यानन्वयापत्तिः तत्र विभक्त्यर्थो विशेषणीभू
तनामार्थाभावेन मानाविशेष्यामावादतरस्थायमार्थे परिहरतिस्वीयत इत्यत्रेति॰ संख्येति॰ आवनान्नाये मेवसंख्यान्वयापत्ति
प्रमादत्वभावे नाध्यात्रनन्वयेन संख्यायान्वयन्वयर सर्वे॰। अतएव भोगात्तस्यपत्ते संख्याया अन्वय पादेव॰ श्रोतस
१२ मीकृतमितिस्वीयमादेवद्वत्वेपिसंख्याया अन्वयन्न यातत्र प्रमोधास्थितत्वात्साधुत्वार्थमेक वचनमेव तस्यपि॰। मावास्यात
स्वंतनम काांतरेणावोधिकस्वसिन्नमतेनाह॰ आतयेति॰ नैत्रेणास्वीयतरसत्रचैत्रकर्तृकाचवत्तेमानास्थितिरितरार्थः। नन्वेकस्या

त॰प्र॰ वर्त्तिकेष्ववर्त्तमानत्वानुपपत्त्यातच्छेसम्भवमानत्वाविशेष्यत्वात् न द्विकृच नापतितिपाठांके · नचैवमिति · एवं चात्र प्रतिशेष

कन्यापती [illegible] स्यापाठेः द्विवचनात्त्रिः मैत्रस्य न न्वया [illegible] हिमा [illegible] स्यासुतादिति · देवदत्तोऽन्यापते देवदत्ता न॰२

मास्यापते [illegible] कवचनमेवात्रमाध्वितिमात्रः चैत्रः पचतीत्यादौ मूधात्वात्यर्थवमानत्वपाठात्र न पात्रमा

वनपांचोत पंचम्यां विशेषणातेने वान्वयस्य कुमतातः मानत्वाविशेषणांशानर्थांविशेषकानेपतौकारेष्वसतंतानां क॰४

तारैधौ रवांवाचासरमनकार्थ्याद्देतस्येनमन्वितः आख्याता प्रकालः वर्त्तमानत्वादेः एकपदेति एकेन पदेनाख्याते

तां पन्नतात्मानयायां वर्त्तमानत्वान्वय इत्यर्थः नचसंख्याया मेवकृतेन कालान्वयः समान पदोपात्तत्वाविशेषादिति नाम॰

वाचं · तादृशपकोपिपचतीतिस्थाने संख्यायां वर्त्तमानत्वस्य सत्तादिति भावः आख्यानपर इति · चैत्रः पचतीत्यादौ वर्त्तमानोपर्या

लस्तरणा आश्रयत्वे २

कर्त्ता दृढक्लृप्तिमानितिबोधः इदमेव मतत्रपपादयति कपमन्वयेति · वर्त्तमानत्वादेः पौनर्घ्येऽनन्वये जानातीत्यादौ वर्त्तते वी

षादांप्रपत्ते वर्त्तमानत्वादेरनन्वयापत्तेः मतप्रान्तरं एवान्वयो वाच्यः एवं चाख्याता पंचवर्त्तमानत्वादेः विष्टप्रकाशतानेक

पिदाविशेष्यतानवच्छेदकतात्मकं वैधुर्यं न्यायाद्वाचां धुंप्रातिपदिकार्थता संबन्धेन बा तद्धन्योऽपि यत्स्यां तेः कारणत्वान्नेन वनिर्वाह आख्याता

र्थैकतौ कालान्वय इत्यंश्चिकारकार्यं पक्षाहरणमापि बाधानतः कल्पनेनेत्यर्थः वैकल्पः स्यात् स्वद्वातिद एष च · भविष्यतेति · स्वव्यातीत

लुंडादिसिद्धाग्याक्षितार्थे भविष्यत्वं लृट्प्रत्ययेः अतीतेनुलुङ् इत्यत्र शमनात्यतीतत्वं लृङ् यदृश्यमवभाविष्यत्वं वर्त्तमानमात्राभा

वर्त्तिस्वसिकुलसिद्धिं वति · अतीतत्वं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं एवं च प्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वमपातितत्वाना पातिततमव्यतिरिक्त

सद्धिरैवाधेः आख्यातात्प्रयोजनवभाविष्यतादेरनन्वयापत्तेनवादात्मपौसन्तावेवान्वयो वाच्य इत्या वर्त्तमानप्रागभावप्रतियो

आख्यातस्य वा आश्रयत्वमर्थः ॥ त २

त॰प्र॰ धिकुत्साले कायाउत्पन्नितरा प्रयोग्य दरत्नन्वयन्नोध स्लोकावेज्यसैतस्मुव्याम्ॆः पासिद्धांताभावेपि अनद्यतन स्मत आह भविष्य लेट्पुरा
न्तंवति [illegible] न्यवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगि तमेव भविष्यत्तत बमवि [illegible] मादेयात यो सन्नो पश्यतीत्यादौ आख्याताथे
[illegible] वेनोतिभा [illegible] तीति स्तु मंतं आख्याता थे कालस्य समानपदोपात्तत्वप्रमासंक्षेतावन्नपदार्थस्तु [illegible] पाव पश्यती लाट्
स्यवर्त्त [illegible] प्रागभाव [illegible] यो गो [illegible] काल [illegible] तिस्तदांश्येन रति वा सतीकारे [illegible] वैव [illegible] पाक्षिपते वदाएक
सा [illegible] वि [illegible] प्रागभावयोः सामान्यस्य [illegible] [illegible] योगिता [illegible] भावेन भाने नी पाः माकतितत्वाए
ना वस्यवर्त्तमानस्य [illegible] तिप्रयोगा पत्तिः एवं [illegible] दिस चेत् [illegible] तीन [illegible] वर्त्तमान [illegible] प्रतियोगित्व [illegible] ताव राम॰
वान्वये वर्त्तमान [illegible] प्रतियोगिनी या पाकाव [illegible] तितद्दांश्ये न [illegible] न्वयो बाधः एवं बाधकत्वे [illegible] लेन पाक [illegible]

मपि [illegible] पाक्षीदितिप्रयोगापत्तिरितियचं [illegible] मायन्ने नमादिति आपेति तथा च पश्यतीत्यत्र प्रागभावत्वेन रूपेणाघ [illegible] तिभा
[illegible] पाक्षीदित्यादौ [illegible] वर्त्तनाता [illegible] मा दाय पश्यतीति आघ [illegible] ति
[illegible] दाय [illegible] पा [illegible] पाक्षीदितिप्रयोगापत्तिरिति [illegible] वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वत
[illegible] [illegible] न्यया तत्र [illegible] तत्वस्मान्यया [illegible] तस्मापत [illegible] न्वयोवाच्यः तथा व न्यो मा विना
[illegible] प्रयोगापत्तिरतया [illegible] [illegible] वर्त्तमानकालेनह [illegible] तपश्यो
[illegible] वर्त्तमानकाल [illegible] वर्त्तमानप्रागभा
वप्रतियोगित्व [illegible] वाच्यं तथा [illegible] नेह [illegible] पश्यतीतिनस्यात्तनाशप्रागभा

त॰प्र॰ त्वस्यातनकालवृत्तित्वाभावात् इहाघघटो भविष्यतीत्यादौ देशविशेषस्य कालविशेषस्य [illegible] नास्ति कृपाणते नो
सन्निकृष्टत्वात् घटस्य तन्त्वसंयोगेऽपि तत्र समवायिकपालनाशजन्यघटध्वंसस्यापि इहकपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रत्यया
पत्तेः घटरूपप्रतियोगिकघटध्वंसप्रागभावस्य कपाले सत्त्वात् एवं ध्वंसाभावे घटभावे भविष्यतीति प्रत्ययापत्तेः अघटतनका ती॰२
लवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् एवं कुसुमान्तर्भावे तत्तदन्यपक्षी कालभेदेनेभ्यः समुत्पन्नप्रागभावप्रागभावपरिस्थितिमेवेशागृहोपर
ध्वंसो भविष्यतीति वाहूप्रसंगात् उत्पत्तिमतो भेदेन समप्रागभावाद्वृत्तित्वानुपपत्त्या तत्कालवृत्तित्वाचैतद्देशविशेषस्य कालविशे
षस्यासन्निकृष्टत्वात् घटस्य तन्नयोगात्वस्तथापि वर्त्तमानप्रागभावानाशके घटध्वंसस्य उत्पत्तिसापत्तेः एवं न सातिनष्टद्रव्ये वर्त्तमाने तत्त्व ग्राम॰
तीततत्त्वप्रागभावमात्र प्रागभावान्वितातिनष्टेन घटपटौ तस्यात्तनाशस्य वर्त्तमानतात् न नष्टेन नष्टद्रव्ये नसात् नाशो अतीतत्वाभावात्

इतिचेन्नैवं अत्र वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिमत्त्वप भविष्यत्वम् वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वमिति कृतकपातोतत्व
म्वप्रत्यापत्तेः एतत्तयापि सन्तानेवेवकाले [illegible] स्यात् अविष्यत्वेन वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं वर्त्त
मानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वमित्यादि उक्तभविष्यतीति पक्षस्तोऽतिव्याप्त्याभावात् तत्र घातपौस्तत्वे तत्त्वाता पञ्च
[illegible] भविष्यत्पत्तेः [illegible] वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वाव्याप्तत्वात् गङ्गादिषु सतीतादौ वर्त्तमानप्रागभा
[illegible] सन्निकेतनो [illegible] इत्यत्र अवयोत्तरनपदं तदुक्तं देवशिलास्तु वृक्षे त्रितदुक्तमेवोदनतयातस्य
[illegible] नयपाश्रुतार्थं तत्र अनवत्थिताभाविरिक्तातिरिक्तजनको योग्यायावविशेषस्यात्तस्य तत तद्वशात्तत्वप्रतीप
[illegible] विकल्पात्तत्वमात्रादिनाभावः [illegible] तीयायायाः इति अोदनमित्यादितीयायायस्तपञ्चफल

१८

त.प्र. सैव द्वितीयार्थत्वादिति भावः॥ तत्स्वरूपं नरति· फलावच्छिन्नइमर्थः॥ विक्लित्तिं करोति· अथवा संज्ञापनादिरूपो व्यापारो धात्वर्थे र
स्पर्शः॥ स्वरूपं फलतावेति· व्यापारावच्छिन्नेति मानित्यत्वानुकूलता वेत्यर्थः॥ संसर्गं इति· व्यापारश्च संसर्गाद इत्यर्थः॥ स्वरूप
मेव लप्यते· कर्मोणादिति येति स्वेवागा कर्मत्व सद्वितीया र्थत्वबोधनादिति भावः॥ तच्च कर्मत्वं च· नत्वन्यमात्रं कर्मत्वमित्यर्थः
॥ विपाया इति· विपाजन्य फलशालित्वरूपे कर्मत्वे ऽस्मर्थः॥ जनकत्वेति· क्रियाजन्यत्वेसत्त्व जन्यत्वं फलशालित्वमित्यत्र
शालित्वं आश्रयत्वमित्यर्थः॥ तयोः संसर्गमर्यादया लाभात फलमात्रे एकदेशे· द्वितीयार्थेः· फलत्वादित्यर्थः॥ नन्वेके
यादीनां धात्वादिनाबामेपिद्वितीयायात्रापित्त्वशक्तेरामापत्त्याह· अनन्येति· हि यस्मात्तत्त्वनन्यलभ्य एव शक्तेः पर स्मर्थः रास·
॥ यालन्यमेवेति· न घा वक्तव्येत्वात्रापि द्वितीयायाः शक्तिः अनन्यलभ्यत्वादिति भावः॥ ग्रामं गतापलाव छिन्नो योसाया

स्त्वेवं कर्ता देव धात्वर्थांतःकर्मे कर्तृत्व ग्रहाः॥ ज्ञो नात्यादिस्थलेष्वमान्त इति स्वकार्ये फलावच्छिन्नत्वोपनासितद्रस
न्ते नन्वफलनात्वछिन्नत्वमपि धात्वर्थस्य त्वमृज्यते· योरवादिति· अनुकूलत्व संसर्गमर्यादया लाभादिति भावः॥ न
न्वेवमिति· व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे द्रसर्थः॥ आजिग्मयोः॥ तज्जग्रामधात्वोरित्यर्थः॥ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियागमधात्व
र्थः॥ पूर्वदेशविभागावच्छिन्नक्रियात्यजधात्वोरर्थः॥ तत्र फलावच्छिन्नत्वं यदि धात्वर्थः स्यात्तदा क्रियामात्रस्यैव धात्वर्थे क्रियारूपैक त्यर्थत्वात्
धर्मितया एकत्वात् यथा यत्तास्तवतात्र्ववाच्छेदकैकसमातिबामिन्न शक्त्ताताव च्छेदकत्वस्य पर्यायरूपत्वादिति भावः॥ शब्द तर
त्वे· आनन्येति· तज्जतौति· ग्रामस्यागनेव न्यजन्पान नापित्या पारबोधनादिति भावः॥ नन्वेवमिति पूर्वपदे समाप्त त्वे· मेवामि
ति द्वितीयायाः फलमर्थः॥ तत्र ग्रामस्याक्षम्म भिव्याहारे द्वितीययासंयोगरूपफलं बोध्यते· त्यजधातुसमभिव्याहारे विभाग

२·प्र· कूपंफलंबोध्यतेरसर्युः।यथोक्तेति·यामंगच्छतीतिवक्तव्येग्राममनती [illegible] तिप्रयोगातिप्रसंगनिराकरणादिसर्पः।तथा
व्यापारमात्रस्यधात्वर्थतेत्यभिप्रायः।यथापत्नेऽश्वपाञ्चः।ग्रामंगच्छतीतिवैयग्रामहन्तिप्रयोगाद्धकूलान्यापाड्कूलंकतीमानि
तिबोधस्यामथात्वसमासेव्याहारामावात्ग्रामंसजतीत्यतोऽसंभवेनग्रामंगच्छतीतिवक्तव्येग्रामंसजतीतिप्रयोगापत्तेर्वा
रापत्तेशकुन्तादेतिभावः।अवच्छेदकमेवधात्वर्थतावच्छेदकमेवफलावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वादितिभावः।नन्वेवंद्विती
यायाः नैरर्थक्यापत्तेः फलस्यधात्वर्थत्वादेवनाभादित्यतआह।द्वितीयार्थस्तिति·ग्रामंगच्छतीत्यादौग्रामवृत्तिसंयोगादिकाराः व२
पाद्धकूलंकतीमानिसन्वयबोधः।तत्रपूर्वकल्पेफलस्यद्वितीयार्थत्वात्आधेयत्वसंसर्गेणमर्यादयाभासते·आश्रित्यनतेद्वप राम·
लस्यधात्वर्थतानादितीयार्थएवाश्रयत्वमितिभावः।नवैवमिति·एवंद्वितीयायाआधेयत्वार्थकत्वे·मतावेति·मतोयत्तीत्सन्नार

धकद्वितीयापत्तिरितिभावश्चासमभिव्याहृतेतितास्समभिव्याहृतोयोधातुस्तदर्थतावच्छेदकंयत्फलंतदाश्रयत्वाबो२

त्वाबोधादाश्रय२
मेव्याद्ध्यनस्याववोधात्ममिपदोत्तरंद्वितीयापत्तिःमम्नतेहतत्त्वफलस्यावबोधान्ततदोषकलंद्वितीयापादस्पर्शःतथाचपत्रमम
भिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वबोधकत्वंद्वितीयाया [illegible] तौत्यापत्तेरत्यपतत्यातोरक्रमेकतयाधात्वर्थतावच्छेदकफ
लाभावेनतदाश्रयत्वबोधविनाद्वितीयेतिभावः।नचूतयाद्विफलावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वेफलस्येकदेशतयान्वयत
द्वितीयार्थाश्रयत्वादेरन्वयःइतिवाच्यं·आकांक्षाविरहादेकदेशान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्·अतएवपदार्थानिंतान्वयत्वबो
धकत्वमीतोद्वितीयायाभेदइतिहृदयं·व्यापारेति·फलावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वादेवसर्पः।अन्वयितिं·अत्रमया
व्यापारस्यत्रसपात्वर्थत्वफलस्यधात्वर्थतावच्छेदकतयाकर्मत्वंदेवचैत्रेतिभावः।तत्रमात्वधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रा
लितव्यमनं·किंतुक्रियाजन्यफलशालित्वमतआहनहीति·नादेति·कर्मत्वामित्यर्थः।चैत्रोग्राममगच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयो

२०

न·प्र· गावच्छिन्नानिरूपागमकत्वो र्थः । तज्जन्योत्तरदेशसंयोगरूपफलशालित्वात् ग्रामस्य कर्मत्वं · न चैवं संयोगस्यापि फलत्वात् चैत्रस्यापि कर्म
त्वापत्त्या चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं · परसमवेतत्वस्यापि धात्वर्थविशेषणत्वात् · तथा च परसमवेतक्रियाजन्य
फलशालित्वं कर्मत्वं · न चैवमपि कर्मजन्यनभस्संयोगमादाय नभो गच्छतीति चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति स्यादिति वाच्यं · प्रकृतधात्वर्थप्रधा
नीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वस्य विशेषणत्वात् इति · चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्य संयोगजनकक्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वं · स्वा
त्मानं गच्छतीत्यत्र तु स्वस्मिन् समवेतत्वात् संयोगजनकक्रियायाः परसमवेतत्वाभावात् न कर्मत्वं · स्वात्मानं गच्छतीत्यभावेन नाद
शप्रयोगापत्तिवारणात् · अथ प्रकृतधात्वर्थस्य तादात्म्येन वृक्षादिकावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वसंबन्धेन परत्वे · न चैवं पर्यवसाया राम·
२२ तिविहगरूपस्य वृक्षादेः कर्मत्वापत्तिर्वृक्षं त्यजति विहगः इत्यत्र वृक्षस्य [illegible] तस्माद्विहगो न्यूनादनन्वयापत्तिः प्रतियोगितासाम्येनोत्पा

न्नैवच्छिन्नतावच्छिन्नमेदमादाय स्वात्मानं प्रयातीति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न · द्वितीयार्थफलेऽप्यवच्छेदकतया प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकप्रती
योगितासंबन्धेन प्रकृतधात्वर्थस्य परत्वे · न्यायात् · द्वाभ्यां वृक्षं त्यजति विहग इत्यत्र विहगरूपस्य कर्तृत्वापत्तिः विहगस्य कर्तृ
बोधविषयत्वात् तस्मिन्नेतस्य विहगः कर्ता इति · केचित्तु सामान्यतः विशेषपरत्वे तु वृक्षादिविहगस्य कर्मत्वमेव स्यात्
न हि वृक्षविहगसंयोगाभावाप्रयोजकत्वेन जातस्य वृक्षस्य चैत्रविहगविभागानुकूलक्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वं संबन्धेन प्रकृतधात्वर्थस्य
त्वे · न चैवमपि नदीं तरतीत्यत्र कुः · (हस्त) स्वात्मानं त्यजतीति · वृक्षस्य कर्मजन्यविभागान्वयितया संयोगकर्मजन्यसंयोगान्वयितया पर्यवसानः । प
तनरूपक्रियाजन्यफलस्य देशे · न कस्य वृक्षादेः कर्मत्वापत्तेः · भूमिरूपपतनदेशसंयोगापत्तिः वृक्षस्य संयोगप्रयोजकतया कर्मतापत्तिरिति
पतत्यातो कर्मकृतयोत्तरदेशसंयोगादिति भावः · उदयप लक्षणं · गमनजन्यविभागरूपफलशालित्वस्य पदार्थतया दर्शनात् · पूर्व

२१

ग.प्र. भूमिदेशे कर्मतापत्तिः। तत्र त्यागे श्रोत्रात्मिन्देशे संबंधे स्पर्शाभावे परयोः कर्मतापत्तिवारणाय इष्टत्वं। पतनपर्यन्तया पतनानुकूलपर्यन्तपादुत्व-
मिति चालनपर्यन्तावच्छेदकाद्य संयोगादिरूपफलशालितादितिभावः। पतनस्पर्शत्यागेः श्रयः संयोगावच्छिन्नक्रियायां पतनस्पर्शं किं
तदुत्पत्तावच्छेदकता समवायेन कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकजातीयत्वसामान्यमिति वाच्यं तावच्छेदकफलशालित्वेन कर्मतापत्तिरिति भावः। अन्यथा त्या-
गतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वापत्तेर्वृत्त्याद्यायाः संयोगच्छिन्नत्वेनात्र देशसंयोगावच्छिन्नक्रियायां गमधातुपर्यवसानपर्यन्तावच्छे-
दकसंयोगरूपफलशालित्वस्य ग्रामस्य वैत्रेपि सत्वात्तत्रापि कर्मत्वापत्तिः। तथा च वैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरत्र
ल॰२ हि तदात्मपर्यन्ति पदार्थतावच्छेदकफलशालितात्पर्यानास्ति कुसायतमेव [illegible] पर्यन्तानुकूलभेदाद्यातुपर्यन्तया विभक्तः परस्मैपदे नाम
संभवः। नन्वेवं सति गमधातुपर्यन्तावच्छेदकसंयोगरूपफलं ग्रामवृत्तिसंयोगस्तत्राश्रयत्वे तथापि चैत्रस्य न कर्मत्वमिति पर्यवसनं गमनरूपधा-

त्वर्थेनापि क्रियात्वाभावादिति भावः। अन्योन्यवृत्तित्वेन तात्पर्यतः स्ववृत्तिः स्वफलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वेनोद्देश्यतापादनस्य
तत्र देशादेश्यफलेः तत्त्वपरत्वात्तु एकदेशान्वयापत्तिः। स्वपरत्वं ज्ञानतन्नाशकयोः कर्मत्वापत्तेर्व्यापारमात्रार्थकृतधात्वनुपा-
यतापत्तिर्वारणाय त्वेनैवं क्रमे क्रियात्वानामपि पर्यायपदत्वाद्यस्तु गोको मि तिरूपफलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वावच्छेदकेन न चै-
वं कर्मत्वस्य द्वैविध्यापत्तिरिति वाच्यं। परसमवेतत्वतदात्मपर्यान्वयिफलविशेषशालित्वं। तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वमिति तात्पर्ये नैवं
वक्तव्ये योगरूपफलविशेषस्य ग्रामवृत्तित्वान्न चैत्रादेः कर्मत्वं विभागरूपस्य फलस्य गमधात्वर्थत्वेनैवं पूर्वदेश-
कर्मत्वापत्तेरभावात्। पतनाश्रयकफलविशेषत्वाभावाद्धात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वस्य कर्मत्वस्य न च दृष्टान्ते तदापत्तिरिति। चै-
त्रेणावगम्यते [illegible] पतितो नादोयाकावाकुलहाति मा अत्र रति शाब्दबोधः। कर्माख्यातस्य लोके चैत्रो ग्रामं ग

न॰भू॰ तेनं तंडुलं इत्यादौ त्वती यायां आख्यातस्य तमर्थः फलानुकूलव्यापारो वार्थः॥ आख्यातवत्सार्व हतोर्न्नी भःतत्पाने वेत्रनिष्ठतति
नूनमसतः नन्यफलशालितंडुलं इत्यन्वयबोधः॥ आख्यातार्थं कृतेधातर्थे विशेषण विशेष्यतान्यामेव कर्तृत्वारत्यातत्व
र्मारत्यातव्यवहार इतियो वःनन्यत्वात्कर्त्तृपाकजन्यफलशालितं कृपकर्मबोधकमरख्यातस्य फलबोधकत्वेविनानुपपत्ते
नत्रधाहिफलस्य प्रकारतया मानात्तत्सस्मर्गमर्यादया नानासंभवः॥ नावच्छेदव्यापारे धात्वर्थे विशेषणाविशेष्यभाव वर्थ४
व्यमानस्या संगतात्कियान्न्यफलशालितं कपंचेछ्वातं॥ रथं च फलस्यानन्यदार्थे तेवा पारमात्रे धातर्थः॥ ते त्रेणाम
तामेता दौत्नी यायाः कर्तृत्ता पंकत्वाव्यपक्कतत्वात्त्ती यायाएवहातिरर्थे विशेषणतेने व्यान स्वकमत्तान कर्तृ॰ न राम॰
व१ कर्मबोधकत्वादेव नकर्तृकर्मारव्यातव्यवहार इति प्राहुः॥ वैयाकरणास्तु आख्यातस्य कर्तारि शक्तिः कर्तृकर्माविषया
र्थ१॥ आख्यातार्थकृते धात्विर्थे विशेष्यतयैव भानस्य कर्त्रारख्यातस्थले कृप्तत्वात्तदङ्गापत्तेश्चस्तुवर्धकृतोश्च धात्व२

नानाभिधानमप्यंतःत्नीपादितोया नियमस्य कर्त्तृकर्मसंख्याविधानानाभिधानाभ्यामुपपन्नाव पिचाव वादेव तत्रशक्तिः॥ तत्वाहि चैत्रः
पचतीतिशाब्दसामग्र्योकालेनकर्तृप्रकारककज्ञानाभावप्रसक्तवारणाय तादृशमत्यपेशाब्दसामग्र्याप्रति बंधकत्वकल्पनीयं
वैयाकरणमतेतु विषयासत्वेन वृत्ताहशप्रसक्तवारणायां वृत्तोक्तल्पनं॰ नु वहतिप्रकारकज्ञानाभावप्रसक्तममापिनतत्कल्पनासि
तिवाच्यं॰ कर्तृप्रकारकज्ञानकालेकाति प्रकारकज्ञानस्यादृष्यक तयाममापि विषयासत्वात्पैवतहासात्तत्॰ कृतिप्रकारकज्ञानकाले
वकर्तृप्रकारकज्ञानस्याभावेनसामग्र्याभावात्॰ एवं शाब्दसामग्र्याभावेनादृशप्रसक्तहेतुत्वमेव धकल्पनेगौरवमिति ताहुः॥ वस्तुतस्तु
दृशाधेव कर्तृप्रकारकबोधप्रतान्ननकर्तृभेदज्ञानाभाबादिर्घटितत पाविषयासामग्र्याभावेपदषयादेअसत्वकामतत्कल्पने
मुपेरक त्वादिति गोरवालत्वाघवेन कृतिलाते रवाख्यातशक्तादिसिद्धाः तस्मकाद्दास्येति तत्रित्मच्छ दस्सेसर्थः॥ कोकोरारातिति॰ आदेना॰ योग्या
कृपवाधाभावादि२ नि२

न·प्र· नामसन्निधापीयद्‌हः।सहकारीति।ज्ञापमानेसत्सहकारीत्यर्थः।तन्नाकांक्षानिरूपयति·नन्वेति·यादृशान्वयेति·यद्विशेष्यकपदस्य
५४ सकांक्षमर्गकान्वयबोधजनकमित्यर्थः।इसेनोपपादयति·भवतीहीति·नामपदामीति·घटमानयेत्यत्रनामपदस्यघटपदोत्तर
द्वितीयाविभक्तिपदेनसोऽन्तरवर्त्तित्वमङ्गपकिमाक्तिपदेनैवसह·अन्वयेति·यदीयपा कर्मत्वेति·आधेयतासंसर्गकघटप्रकारककर्म
त्वविशेष्यकान्वयबोधजनकमित्यर्थः।अवतत्त्वमेति·घटपदस्यविभक्तिसमभिव्याहारादित्यर्थः।तादृशान्वयेइति·घटीयकर्मत्वे
ऽपिनसंज्ञाकांक्षेत्यर्थः।अतएवेति·यादृशान्वयेति·अवेशादेवेत्यर्थः·घटः कर्मत्वमिति·घटः कर्मत्वमानयनकारितादितिनिराकांक्षा
त्वात्सेप्समानविभक्तिकनामपदयोरभेदान्वयस्याकांक्षात्वेनघटः कर्मत्वमित्यादौअभेदान्वयस्याकांक्षात्वेऽपिआधेयतासंबंधे राम·
नतात्कांक्षत्वाभावात्‌तादृशान्वयेतिविवक्षणीयमितिभावः।योग्यतायामभेदान्वयबोधस्यतात्पर्यघटमितिवदिसङ्कंपदी

पाकर्मत्वेतिनान्वयबोधइत्यर्थः।आकांक्षेति·घटपदस्यामपदस्यसमभिव्याहारस्याकांक्षाविरहादित्यर्थः।धात्वपदत्वेति·आनये
त्यत्रधात्वपदत्वाभावात्‌परेनैवसह।स्वकृतितासंसर्गकान्वयनयकारकहातिविशेष्यकान्वयबोधजनकमितिभवति।तत्रधात्वपदेआ
ख्यातपदसमभिव्याहारस्याकांक्षेत्यर्थः।अतएवधात्वपदेआख्यातपदसमभिव्याहारस्याकांक्षात्वेन·आनयनंकृतिरितिअभे
दान्वयस्याकांक्षात्वेऽपिआनयतीत्यत्रैवस्वकृतितासंसर्गकानयनप्रकारककृतिविशेष्यकोनान्वयबोधइत्यर्थः।कृतीति·कृतिरा तिव
वकृत्वेतिपदस्यमन्त्वेऽपिकृतिवाचकाख्यातसमभिव्याहारस्याभावेनेत्यर्थः।निराकांक्षत्वादिति·आनयनानुकूलाकृतिरित्येनप
बोधनिराकांक्षत्वादित्यर्थः।नन्विति·कर्मत्वबोधेकर्मत्वोपस्थापकपदत्वेनकारणतायाघटः कर्मत्वमित्यत्रापिकर्मत्वोप
स्थापकपदसत्त्वेनघटयामितिवत्‌तोनान्वयबोधः कार्यसत्त्वामाभव्याप्तिनत्वोक्तमानयत्याआघापत्तादितिभावः।कर्मत्वादीना

ख्य२

त॰प्र॰ मिति॰ घटादिनासहेतिशेषः। सापेति॰ नामार्थः। तद्वेति॰ कर्मत्वोपस्थापकेत्यर्थः। तथा चाख्यातार्थस्य पर्यवसन्नं येन नामार्थेन स
कर्मत्वविषयकशाब्दबोधं प्रत्याकाङ्क्षेपपत्तिनाम यदसमभिव्याहृतविहितोपादानत्वेन कारणतात घटः कर्मत्वमित्यादौ तद
भावान्न घटमितिवदन्वयबोधः इति भावः। हंतैवमिति॰ एवमाख्यातासमभिव्याहृतनामार्थविषयकर्मतान्वयबोधे कर्मत्वोपस्थापकवि
भक्तेरप्यहेतुत्वे॰ घटः कर्मत्वमित्यादेर्नैराकाङ्क्ष्यं न स्यादिति भावः। स्यादेवेति॰ आख्यातासमभिव्याहृतेन घटपदोपात्तकर्मत्वेन न्वयबोधप्र
रा॰ घटः कर्मत्वमितिवदिति घटम् इत्यादावपि कारकाणामिति कार्यत्वग्रहः। अत्र इदमर्थः। तत्तद्रूपे घटः कर्मत्वमित्यादावपि सर्वः॥ कर्मत्वोप
स्थापकविभक्तिसमभिव्याहाराभावादिति भावः। तद्भिन्नरूपेण घटः कर्मत्वमित्यादेर्नैराकाङ्क्ष्यविपरीतत्वसत्त्वे इत्यर्थः। राम॰
कारकेणेति तथा च तादृशविभक्त्यानीकृतया तस्यान्वयबोधे तस्या घटानीकृतेन घटोपात्तकर्मत्वेन न्वयबोधे कर्मत्वोपस्थापकवि

भक्तित्वेन कारणतायां न व्यभिचार इति भावः। तादृशः स्यादित्यत आह घटः कर्मत्वमिति वाक्ये विपरीतग्रहसत्त्वे स्यादेव तस्मात् किमिति॰ तस्या
न्वयबोधः कर्मत्वविषयकोऽस्य॰ कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिसमभिव्याहाराभावादिति भावः। अतोऽदृष्टेति॰ घटोपात्तकर्मत्वेतिशाब्दबोधस
भावदृष्टम्॥ अन्यथा तत्र कार्यमतत्त्वमाह अन्यथेति॰ प्रायशः घटमिति वाक्यवत्सत्त्वे घटः कर्मत्वं इति वाक्ये तद्घट
पाकर्मत्वस्य तद्बाधे न तादृशान्वयबोधे घटमिति समभिव्याहारस्य कारणतावच्छेदकतया पृथक्भेदेन कारणात् तत्र न गौ
णकर्मत्वस्य बाधे न तादृशान्वयबोधे इति आख्यातासमभिव्याहृतघटपदोपात्तकर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधे घटपद
समभिव्याहृतकर्मत्वोपस्थापकविभक्तित्वेन कारणतायां न व्यभिचार इति दिक्॥ तस्मादिति॰ समभिव्याहाररूपापा
श्रयकाकाङ्क्षायाः शाब्दबोधकारणत्वमिति पर्यवसितम्। तदुक्तमेव इति॰ समभिव्याहारस्य कर्मत्वोपस्थापकः। अन्यथेति॰ एकरूपसत्तासमस्याः हेतुत्वे लक्ष

न॰प्र॰ प्रसक्तावत्तत्राख्यातेनुशाब्दान्वयप्रसंगात्तत्वव्हानं कारणां॰ तत्र श्रमाम कंतत्रसंग पतेत्रेति भावः। प्रकृतोति॰ यदि श्रेष्यकय
त्वन्नाग्वयत्संसर्गकोऽन्वयबोधस्तत्स्मानाकारकंतद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकतत्संसर्गकोपः। स्वन मानान्वयबोधः। परन्तु मान
बोधे२ यबोधः। तादृशः प्रकृतान्वयेतादृशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वसंसर्गकान्वयबोधस्वरूपसत्तौ अपूर्वाकांक्षाहेतोरस्पिंः। अ
तरात॰ अपूर्वाकांक्षापाः स्वरूपसत्त्वाहेतुत्वादेसपिं। अन्वत इति॰ घटकर्मककमानयनमिति बोधेजनिते अन्वयबोधा
नंतरं घटकर्मककमानयनमितिबोधां॰न्तानजनयतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह॰ स्वजन्येति॰ प्राकृजमानं भववि विशिष्टरूपकार
णाभावादित्यर्थः। घटमानयेत्यत्र घटकर्मककानयनानुकूलकृतिमानिति शाब्दबोधेजाते पुनस्तादृशान्वयबोधापत्तिवारणा राम
यप्रकृतशाब्दबोधाभावरूपाकांक्षायाश्चाधिकासत्त्वमावश्यकमिति भावः। एवंचेति॰ स्वजन्यमानयबोधविरहरूपाकांक्षा

याश्चकर्यहेतुत्वे वेत्यर्थः। प्रागपीति॰ दंडेनगामानयेत्यत्र गांनरानादिबोधपूर्वकालेसैवमहावाक्यार्थबोधस्याप्यनुभवसिद्धता
त॰ गोकर्मकानयनमितिस्वन्वयबोधेजाते दंडेनेत्यन्वयबोधे दंडकरणकगोकर्मकमानयनमिति महावाक्यार्थबोधेनाकांक्ष
त्तासादित्यर्थः। अनवेति॰ महावाक्यार्थेति॰ गोकर्मकमानयनमित्यन्वयबोधदशायामित्यर्थः। प्रकृते तः। दंडेनगामानयेतिवाक्यतात्प
र्यविषयः। दंडेनगामानयेत्यन्वयबोधेनुसमानाकारइति॰ समानविषयकइत्यर्थः। तथा च प्रकृतान्वयबोधसमानाकारान्व
न्वयानुभवविशिष्टवाक्यार्थमिति भावः। नन्वेवमन्वयबोधस्य जायमानत्वेनिति नास्यर्थे घटमानयेत्यादौ शाब्दबोधेजाते पुनस्तान्व
यबोधानुत्पादे मानमाह॰ दीपेति॰ अवंतनस्येति विषयत्वमप्यन्वयबोधे विशेषणमित्यर्थः। तथा च तस्येति पोनूतत्वा प०२
द्यद्यस्मत्तत्राजातत्वात्राकांक्षास्तीति॰ योग्यतां लक्षयति॰ योग्यतावेति॰ एकपदार्थः। यत्र यदा घस्मयादशमंसमगंत्वं ता १।

आकाशमिति·३

त·प्र· द्धासंसर्गेण तत्प्रोपपत्तेरर्थः। अनन्वयेन दृष्टांगायोग्यतीति· प्रपसीति· न तु नेत्रेण संस्कारकाले प्राप्यप्रत्यक्षं पयसासिंचतीतितासमापि
योग्यमाह· तं आह· यमित्रेस्रुति· आकाशमुद्रमयास्थ्ये तज्ज नाशावित्सर्थः। तस्मिन्न रसादिरूपपयासि· अयोग्यमिति· रसाकार
बाधा२ बाकस्सापिति यपवाधांभांपापापोग्यतासिद्धतिभावः। आकाशे शब्दसमवायसत्वाद्दभेदाद्स्मादापापियोग्यतापत्तेरितिसंक्षे
नेतिविशेषणोपादानं· तथाच एकस्य दर्शयन्यादर्शसंसर्गवतां तत्संसर्गमादाययोग्यतापत्तेराकाशे रससंसर्गस्याकाश शब्दयोनी
मात्राभेदसंसर्गमादाय योग्यताति· असत्तास्थेति· एकमस्यर्थः परपदार्थसंसर्गवत्वरूपयोग्यतायामक्षेत्यर्थः। तदुक्तमेवापि· योग्य
न तदुक्तमेवापि· अयमिति· रसकारविशेषप्रसक्तं पयसासिंचतीस्यत्रान्वयबोधादित्यर्थः। स्वरूपसत्त्वात्तस्याः कारणत्वे कारणा राम·
पासेकसंसर्गस्यासत्त्वेन शाब्दबोधानुदयप्रसंगात्। तन्नैकारणत्वे [illegible]तिभावः। असत्त्वान्यतेवाह्निना सिंचतीतिवाक्यस्वरूपा

योग्यं बोध्यं· तदुक्तं न हि आरोपितसामर्थ्ये दृष्टांतयन्तीति वेति· संसर्गेणापपत्तिसेकत्वं संसर्गस्य· अपर्वेतनात्· शाब्दबोधात्पूर्वं तत्र प
दांतत्वात्· बाधमिति· तथाचबाधयोग्यताज्ञानं शाब्दबोधकारणमिति भावः। ज्ञानमात्रमिति· संशयनिश्चयसाधारणज्ञानमात्र
मित्यर्थः। अन्वयप्रसासिंचतीत्यत्र संशयरूपं ज्ञानमिति· तथाचनिश्चयरूपज्ञानस्य पर्वेऽसत्त्वेपि संशयस्यसत्त्वान्न तत्र ज्ञानस्य
तत्वबाधकाभावदशायामिति भावः। ननु निश्चयस्यैकारणत्वे तत्संशयस्यैव ज्ञानकारणत्वं स्यादेव तदुक्तं तत्राह· कवेरिति· ननिश्च
यापि· योग्यतानिश्चयोपि संभवतीत्यनुभवयते· निश्चयस्य न मात्र· सह दोषोपत्तेराह· सहदुष्टेः घटमस्तीति· तस्य चैनिश्चये
ज्ञातिव तत्केन्वयं रत्वासीतिवाक्यात्शाब्दबोधस्यर्थः। योग्यतासिद्धेरेव शाब्दबोधपत्तेरेव प्रकृतयोग्यतासंशये नापि शाब्दबोधोदया
दितिभावः। आवश्यकत्वमावबाधविरहस्याकांक्षासत्त्वेन तन्नपवादविरहस्तेन संसर्गग्रहः· तेन सबंधेन तस्यान्वयस्य

त.फ सर्पेऽप्रतिबंधकः। शाब्दबोधे प्रतिबंधकः। तदभावः। तेन संबंधेन तत्र भ्रमव्यक्तिसाधारण्येन शाब्दबोधोपपत्तेरित्यर्थः। ननु च भ्रमसंसर्गाग्रह
पायोऽपृतानुस्मृत्यपसिद्धौ शाब्दबोधे हेतुः। न चैवमिति। भ्रमसंसर्गाग्रहस्यैव योग्यतात्वे इत्यर्थः। जलह्रदस्थिते। जलह्रदोवन्हिमा
स्वानितिवाधाभावरहस्यायां जलह्रदोवन्हिमानित्यपि वाक्ये योग्यतासत्त्वादित्यर्थः। तदनारेति। तत्रापि योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोध
भ्रमात्मपयामादितिभावः। वन्हिनासिंचतीति वाक्यजन्यशाब्दबोधे प्रमात्मकाहेत्वारोपितमथ्यं दृष्टं प्रवृत्तिवेति। नैवेति। चा
घवारितसपानिष्टासाधारणयमस्यात्वे नकामात्वेना घधात। कारणं। शाब्दबोधे कारणं। नचैवं संसर्गाग्रहः। नतुसंसर्ग
भावनिश्चयाभावः। संसर्गग्रहाभेद्यतासंसर्गाभावत्वेनकारणत्वेनोभयवादिसिद्धत्वमित्यर्थः। भ्रमसंसर्गाग्रहस्येति। वाधाभावसंसर्गस्य। ॥ प्रम
लौकिकेति। लौकिकमात्राप्रामाण्यतिरिक्तं पित्रादिरूपदोषाजन्यं यदि। तत्रानंतरमात्रप्रमाणकारणताबोधाबाधादित्यर्थः
निश्चयाभाव२

त्वपाद्यवैशिष्ट्यबुद्धित्वमात्रमेव वाधाभावस्य कारणतावच्छेदकं नैवाप्यवैशिष्ट्यं योग्यतायाः शाब्दबोधेन कारणत्वं भ्रमतिरिक्त
कारणतावच्छेदकं त्वं वैशिष्ट्याधीतिभावः। विशिष्टबुद्धिसामान्ये वाधाभावस्य हेतुत्वे तावत्स्यापत्तिर्भ्रमस्य पोतिः। वाधाभावस
विशिष्टबुद्धिसामान्ये हेतुत्वे रसमर्थः। लौकिकसत्तात्वाप्रामाण्यतिरिक्तेत्यस्य प्राहत्निमाह। तत्स्यावेति। च यथाभावाप्रमितावरि
घटस्यैलौकिकसत्तात्वप्रमाण्यतिरिक्तत्वविशेषणात्। पित्रादिदोषानन्यत्वस्य प्राह त्रिमाह। शाब्देति। तदभावाप्रमितावपित्वनु
पलते। भ्रमपीतत्वाद्यवाधाभिज्ञावष्यादः। पीतइति दोषजन्यत्वानुदयात् दोषजन्यत्वस्य निरिमावः। भ्रमन्यायात्मेति। लौ न२
किकसत्तात्वाप्रामाण्यतिरिक्तापित्रादिदोषाजन्यत्वं विशेषणार्थमित्यर्थः। नेत्रजतामिति शंखेन दंतेतायोगेदोषजन्यत्वानापत्तेरागा
यापित्रादिरूपदोषविशेषणानेवेशाच्छेकेचित्। दोषविशेषजमपीतः शंख इति शब्दोत्तरं पीतं साक्षात्कारमोजिमासात्वमित्वं

त॰अ॰ ग्रहोत्पत्तौ लौकिकविषयतापाद्यसाक्षात्कारित्वं जनकतया तत्र लौकिकविषयतापाद्रत्वस्य स्वीकारे तावल्लौकिकत्वसाक्षात्का
स॰ रातिरिक्तत्वेनैव पोतः शालूरिति ज्ञानवारणेपि प्रमादिदोषाजन्यत्वप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ न देयमेव नन्वलौकिकविष
यतापन्नालौकिकसन्निकर्षस्यैव नियामकतया कथं तत्तेन विनापीदानीं शब्दे लौकिकविषयतेति वाच्यं लौकिकसंनिक
दिप४ र्षेण तद्दोषविशेषस्यापि लौकिकविषयतानियामकत्वोपगमात् पक्षताग्रन्थे नालब्धात्मनायादत्याहुः ननु घट इति घटोऽभि
धेय इत्यत्र स्वरूपसंबंधस्य संसर्गत्वे घटविशेष्यकाभिधेयत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति घटविशेष्यकस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभिधेयत्वाभावप्रकारकनिश्चयस्याभावकूटस्यानुगमकत्वेन कारणता वाच्या तत्र न संभवति स्वरूपसंबंधेनाभिधेयत्वाभा राम॰
वस्य केवलान्वयित्वादप्रसिद्धेरिति चेत् न अभिधेयत्वेति अभिधेयत्वप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधाभावस्याप्रसिद्धेः तत्र ग्रहाभावादित्यत्र

भिधेयत्वसंसर्गकनिश्चयप्रसिद्धेः संयमाच्चत्रे च्चाभिधेयत्वेति चलनत्वात्स्वरूपसंबंधेनाभिधेयत्वाभावस्याप्रसिद्धावपि घटाभावेऽभि
धेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमः प्रसिद्ध एव तस्यैव तदभावत्वस्यावच्छेदकप्रतियोगिकत्वेनाभावविषयताभावस्य प्रसिद्धेरित्यर्थः घटवि
शिष्टबुद्धिं प्रतिबध्यकगतास्य घटाभावविषयताभावस्य हेतुत्वे घटत्वरूपप्रतियोगिकत्वेन घटाभाववत्त्वमतत्र घटविशेष्यकत्वापत्ते
र्घटविशिष्टबुद्धिं प्रति प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्ननिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठविशेष्यताशालिनिश्चयाभाव
त्वेन हेतुतायां वाच्यतयापि कतापि स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन वा घटत्वप्रकारकाभाववविशेष्यकत्वस्य संभ
वितयापि तत्प्रसिद्धावस्य हेतुतायां घमित्वाराभावादिति भावः न च घटत्वेन घटोपाधीनतया यत्र न तादृशी भ्रमस्तत्र कार्यानुत्पत्तिरत आह
हेतुयादिनेति सोपि समोपि तत्र घटोऽभिधेय इति शाब्दबोधे अभिसंसर्गग्रहे शाब्दबोधवारणाय ह्यहे योग्यताकारणान्य चराः

किंतु लिपिशिषीवेति॰ नहि शाब्दबोधसामान्ये योग्यताहेतुरित्युच्यते ४

त॰ प्र॰ वन्नप्रसिद्धत्वात्‌ यत्साभावेन तत्साभ्रूते तुल्यत्वेपि न ह्यातिप्रसक्तिभावः अनुमेयचाभिति॰ एवं घटो॰ भिन्नपदइति शाब्दबोधे योग्यता ग्रहेतु
ते॰ व्यभिचारात्‌॰ अभिप्रेपत्वविषयकशाब्दबोधेव्यभिचारात्‌ व्यतिरेकव्यभिचारात्‌॰ शाब्दबोधं प्रति॰ शाब्दबोधसामान्ये प्रति॰ न
हिति॰ शाब्दबोधतावच्छेदेन सकलतद्रूपसाधारणाविशिष्टबुद्धित्वमात्रमेव पं॰। शाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकता पाः प्र
वेमनभिधानात्‌ यथास्तुतासंगतेः किंतु तत्सरूपा यतादृशीष्य कतत्प्रकारकविशिष्टबुद्धिमात्रं तत्स्वरूपा यतादृशीष्यकत
त्ववंचावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावनिरूप्याभावत्वेनकारणत्वं॰ एवं चाभिप्रेपत्वादेकैवत्वात्‌ न व्यभिचारस्य नेवाधामावसारे
तत्वेपि न क्षतिः॰ कार्यकारणभावमावविषयभेदेनैवाभिन्नत्वादितिभावः॰ न उभमबाधेन विशिष्टबुद्धिं प्रति समवायसंबंधा सम॰
वच्छिन्नप्रतियोगिताकवाधाभावस्य कारणता याविषयभेदाभिन्नत्वापि पुरुषभेदेन भेदमानाभावः॰ एवं ह पुरुषीयबाधसत्वा

पुरुषभेदेन २

त्यात्‌ न व्यसत्वेन व्यभिचाराभावात्‌॰ तथा च घटो॰ भिन्न पदइत्यत्र यत्र तेः पुरुषधर्मत यान्नादौ संसारे कस्यापि व्यभिचेतत्प्रतियो
गीकत्वेनाभावप्रमस्य प्रसिद्ध्यात्‌ तदभावस्य च सत्त्वप्रयुक्त पुरुषीयसत्वेन व्यभिचाराभावात्‌ कपुरुषभेदं निवेशनीय व्यभिचारवारणमिति वे
नैवं॰ बाधकाले॰ प्रामाण्यग्रहदशायां विशिष्टबुद्ध्युत्पत्ति स्यात्‌। अप्रामाण्यग्रहाविषयबाधाभावत्वेन कारणत्वे तु पुरुषस्याप्रामाण्य
ग्रहकालेवा न कालेपुरुषान्तरसमाविशिष्टबुद्धिवारणाय तत्पुरुषीयाप्रामाण्यग्रहाविषयबाधाभावत्वेन कारणता वक्तव्यतात॰ न
च तस्य विशेष्यत्वसमानाधिकरणप्रमेयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टबाधाभावत्वेन हेतुत्वे कृतस्तु पुरुषी
यत्वनिवेशादतिवाच्यं॰ आधीनमतेत्वनन्येपामकृतं वं धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्‌ तथाकारणत्वासंभवात्‌॰ न चाप्रामा
ण्यग्रहाभावविशिष्टबाधाभावत्वेन कारणत्वे मियो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति तदपेक्षया चविशिष्टान्तत्व

५

बाधाभावे च अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति ॥

त॰प्र॰ च्छिन्नं प्रति वाप्रामाण्यज्ञानं हेतुरिति वाच्यं वैशिष्ट्यं च तत्स्वरूपसंबन्धविशेषरूपं तस्य सामानाधिकरण्यमयसंबन्धेन तदभिवाच्यं तत्प्राम
मेव ज्ञानं बाधे अप्रामाण्यग्रहकाले अप्रामाण्यग्रहाभावेन तदवधारणसत्वेपि विशिष्टबुद्ध्यापत्तेरिति तादृक् अप्रामाण्यसत्तासमो ज्ञा
नं तद्दोषेण तत्र नाहि विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावो हेतुः किं तु बाधकालीनेपि इच्छाकाले आहार्यप्रसक्षोदयात् तद्वाधापाउत्तेन
कृतावश्यकतया प्रसक्तत्वसैव प्रतिबध्यतावच्छेदकतया उपनीतभानसामान्यस्य बाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधादिनिनात्
नवतद्याप्य उपमितिसामान्यस्य बाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दसाधारणापत्तिरिति वाच्यं [redacted]
सत्त्वानतत्वस्य बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तत्वानतत्वाभिघोविशेषणाविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानुमितम्
तत्वसैव बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतात् तस्मान्बाधप्रतिसत्तातं अगोचरसमानाग्रहत्वेनैव हेतुतावाच्यातेन तदृसयात

गंरूपयोग्यतायाः ज्ञानत्वसैव कारणतावच्छेदकत्वमिति नवबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वे संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञान
सोत्तेजकत्वं संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां तच्च प्रामाण्यनिश्चयस्यैवोत्तेजकतया गौरवं तस्मात् बाधदृशे
ष्यकतावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकतद्भाववद्विशेष्यकतावच्छिन्नतत्प्र [redacted] कत्वप्रकारकज्ञानाभाववि
शिष्टत्वावच्छिन्नत्वेन हेतुतायामवतावश्यकत्वात् अन्यमते तद्वद्विशेष्यकतावच्छिन्नतदभावप्रकारकज्ञानाभावविशिष्टत
दभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेनेतिशाद्बोधप्रतिसत्तातं अभावाभावविरहे तत्कल्पनमेवोचितमिति वाच्यं [redacted]
[redacted] तद्धर्मावच्छिन्नाभावाभाववत्तितद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमिति प्रामाण्यग्रहसत्तद्धर्मावच्छिन्नवत्तितद्धर्मावच्छिन्नाभा
वप्रकारकभिन्नप्रामाण्यग्रहस्य नतदभावनिश्चयेतिवक्तव्यतायां नैवेशानीयतयादिविचाराप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशनबाध

५२

त·प्र· प्रतिबंधकतायां गौरवात् योग्यताज्ञानहेतुतायां तत्तदभाववत्ताप्रकारककामिनेतु विषयविशेषाणां मात्रप्रत्यक्षसामान्ये बाधनिश्चयनी
यत्तिनाय्ये च निश्चयप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन तत्प्रकारककामित्यप्र
मात्मत्वप्रत्यक्षसाधारणलौकिकसन्निवेशाद्युप्रतिबंधकतायां गौरवं · एवं शाब्दबोधे तदभाववत्तावृत्त्यो · याभाववत्तत्प्रकारकबाध्यत्व
ज्ञानादीनां प्रति बंधकत्वकल्पनापेक्षया योग्यताज्ञानमेवास्तु · वस्तुतस्तु प्रत्यासत्तिवत्वात् शाब्दसामग्र्याः काले सके
: प्रत्यक्षसाधारणाभाववादिति मानसत्वावच्छिन्नं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं · अन्यतयोग्यताज्ञा
नस्याबाध्यत्वतया विपरीतत्वाज्ञानस्य मत्तदानिर्णायकप्रतिविशेषदर्शनहेतुर्विशेषदर्शनाभावादेव न मानसापत्तेः । विशेषदर्शन·
दर्शनमते च तदभाववत्त्वाज्ञानानिर्णीत्यपरूपप्रतिबंधकमतेन शाब्दसामग्र्याः सत्त्वेऽभावात् मानसे दृष्टापत्तेः न च निर्णीयप्रते

स्य तयार

च विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयस्य निरासाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये संशयस्य मानसंशयप
से कता वच्छिन्नविशेष्यकसंशयः कारणाकतया प्रकारकाभाववत्तानिश्चयसत्त्वात् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटिमिति वाच्यं · संशयकता
वच्छिन्नविशेष्यकसंशयः कारणाकत प्रकारकमानसे शाब्दसामग्री प्रतिबंधकत्वात् तस्मात् संशयरूपापत्ते न च संशयपवारणाय नसं
शयेप्रति बंधकतात्तत्कल्पनात् · न च विपरीतत्वाज्ञानेनत्र संशयसत्त्वानिर्णायविशेषदर्शनस्य हेतुत्वामिदं एवं योग्यताज्ञानहे
तुत्वसिद्धिरिति वाच्यं · गुरुमते शाब्दसामग्री प्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षयातत्कल्पना [redacted] योग्यताज्ञान
तत्वे संशयोत्तरं शाब्दप्रमायां प्रतियोग्यताप्रमामात्रस्य सात्त्वात् योग्यता ज्ञानस्य शाब्दसामान्ये हेतुताबद्धप
रतिश्चेय · शाब्दप्रमाप्रति योग्यताप्रमायाः सत्त्वात्
कहेतुत्वाङ्गीकाराच्छाब्दप्रमायाः परतस्त्वापत्तेः बाधकप्रमाविरहितत्वमतेन नच पतनेप्रमापत्तेः मानो यमीमांसकः · आमलैनि

हर

त॰प्र॰ रूपपदे · आसत्तिरिति · एकपदेन पदद्वयव्यवधानेनासत्तेरित्यर्थः ॥ अतएव पदान्तरव्यवधानस्यासत्तित्वादेव · गिरिरिति · अग्नि
मान्देवदत्तेन पदद्वयव्यवधानस्यासत्त्वादासत्त्यभावादित्यर्थः ॥ अनासत्तिमिति · गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यत्राग्निमत्पदस्य देवदत्तादि
सन्नेन व्यवधानात् गिरिपदाव्यवधानस्याभावादनासत्तिमित्यर्थः ॥ नैवेद्यमिति · पदाव्यवधानस्यासत्तित्वे इत्यर्थः ॥ स्या
न्नामिति · सर्वं पाकादिकारणान्नैर्वापाद्यामे वानयपात्स्यान्नपि कस्याकर्त्रौदनकर्मकपाकानुकूलकृतिमानिति न यबो
धो जायते इति भावः ॥ पाकेनेति · पाकपदेनेत्यर्थः ॥ विवाक्षितत्वादिति · अव्यवधानपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ओदनपदं
वेति · स्यान्नामोदनं पचतीत्यत्रौदनपदेनेत्यर्थः ॥ अव्यवहितमेवेति · तथा चौदनपदेनाव्यवधानेपि तस्यान्वयबोधानुकूलत्वाम्
त्वात् अन्वयबोधानुकूलपदव्यवधानाभाव एवासत्तित्वात् नास्तीत्यासत्तिरिति भावः ॥ पचत्यस्यापि पचतीत्यन्वयबोधेत्वात्

पितत्वौदन पदेनाव्यवधानेनासत्तेरव्याप्तिरित्यत आह · स्यान्नामिति · पीनत्वादिति · यत्पदार्थाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते · तेन तेनान्वि
तः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते इति तेषां यथापि · नवैवमिति · पदाव्यवधानस्यैवासत्ति [illegible] ते इत्यर्थः ॥ आको
देरितिपूर्वमो · कथमिति · पदाव्यवधानाभावादित्यभावः ॥ न नासत्तिर्नेत्यक्रूपसती हेतुः किं तु तत्ज्ञानं · एवं चाव्यवधानभ्रमादेव
त्रशाब्दबोधस्तत्राह · यत्र हि तत्रेति · भ्रमेति · तथा [illegible] विशेषदर्शनेनाव्यवहितत्वभ्रमासंभवात्तत्रासत्तिभ्रमोपि न संभवतीति भा
वः ॥ तत्वाहि अन्वाकोहि अन्वोकपदात् · अन्वोकृघटकपदान्तरेणान्वयबोधस्यति · तथा चान्वोकस्यानासत्त्वेनेत्युक्तहितीरितिभावः ॥ कपं
तर्हि तत्र शाब्दबोध इत्यत आह · किंत्विति · योग्यतेति · एकैयाकर्मभावेनान्वयबोधजनकपदसमुदायादित्यर्थः ॥ तत्र चासत्तेन समा
त्रिभावः ॥ आहोमित्यासत्तासंभवपत्रभ्रमतमाह · व्यवधानास्तीति · आकांक्षादिरूपसादिनायोग्यतायोरियह ॥ एवं च हितेयोति · आकोराव

ब.प्र. णीतपर्यंतज्ञानविलंबेन· पदार्थग्रहे तु तज्ज्ञानविलंबेन· अविलंबाच्च· शाब्दबोधप्रतिलंबाभावाच्च· तथा च व्यतिरेकव्यभिचार इति भावः॥ किंचि

त्· स्वस्ववहितपदतात्पर्यज्ञानं हेतुरित्यत्र किं मानं· तथाच पदतात्पर्यमात्रं तन्त्रमिति भावः। तदेवेति· अव्यवहितपदतात्पर्येत्याद्य

र्थः॥ अभिसंधायेति· एतत्सदृशेतरसंनिहितसमयान्वयबोधं जनयत्विति अभिसंधायापि तस्याप्रहेतुत्वे सर्वेः॥ न तु वक्तुरिच्छेत्येवा

कल्पनमभिसंधायापि तु पदतीति निर्देशेन सत्त्वादाह· अतएवेति· मौनीति· मौनेनैव कृततात्पर्यावेपि अभिसंधायापि पदत्वादिति

भावः॥ ने उपकृतत्वात् स्यादेव नस्यात् शुकवाक्यतात्पर्यग्रहाभावेनाभिसंधायापदार्थे कृततात्पर्याभावादित्यत आह· शुकवाक्ये चेति· भगवदि

ति· पदशुकवाक्यसाधारणमन्वयबोधानुकूलतात्पर्यसंशयानपदतात्पर्यानिर्वाह इति भावः॥ अनुपपत्तेरिति· अर्थं· तत्त्व·

तात्पर्यज्ञानोदयमानेनेतरादिविलंबेन पदतात्पर्यज्ञानविलंबेन शाब्दबोधविलंबाभावादित्यर्थः॥ तथा च पदतात्पर्यमात्र

रितिभावः॥ तत्स्मारितेति· अन्यतिथ्यासत्तेर्दुर्वचत्वादित्यर्थः॥ अक्षमा· घटकेन लक्षणान्यतरसंबंधेन पदजन्यायापदार्थोपस्थितिः

सैवासत्तिरित्यर्थः॥ भावे तिहत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपासत्तिश्चेत्यर्थः॥ न तत्संपसन्त्यासत्माहेतुत्वेप च नत्वसत्त्व

सत्तीति तत्त्वान्वयबोधानस्मादत आह· नहीति· नचेति· व्यर्थमिति सत्वेनान्वयः॥ घटपदादिति· घटस्य पदार्थस्मारकत्वमेकसं

बंधित्वान्नपासंबंधिस्मारकमितिन्यायेन· एवं च घटपदस्य शब्दत्वात्संबंधेनाकाशस्मारकत्वेन घटपदाकाशया

र्बोधापत्तेरिन्नोतिनिरूपणीय· तथा च समवायेनाकाशस्मारकत्वेपि शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनास्मारकत्वान्न दोष इति

भावः॥ नान्वेति· घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानिति शाब्दबोधे घटकर्मतानयनकृत्युपस्थितौ नाकाङ्क्षा ता वाच्या· मा

च नस्तमयति· एकदा तान्तानामसंभवादित्यर्थः॥ असंभवे हेतुमाह· आशुविनाशिनामिति· तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियो

न.प्र.म तिन्नाविसंपदेःअव्यभिचाराणां रसार्थिकमात्रग्राह्याणां स्वार्थिकरणाद्दानतोसत्तिकाक्षाो. भेनकामभावादिति. एकस्याणावस्थापितानां
वादिसंपदेः आशुविनाशिनामपितानाम् ग्रसहोसन्नानायोगयपात् चामेकाणामिति. क्रमिकाणामपि घटपदादीनां
मेलनादाशुविनाशिनामितितेमाग्नितोपादानं. क्रमिकोति. क्रमिकाणिपानिपदानि न द्ध उभवजन्यायेऽनेकसंस्काराणां तेषु
गपन्नावस्थानां स्मरणा प्रागपन्नावसरदार्थानाम्. तेषामेवाशाब्दबोधः संभवतीत्यावेडनार्थः तथा च समं चैत्रस्य महाले
वनाम्नि कस्य द्रजन्यपदार्थोपस्थितावेव शाब्दबोधइतिभावः। नन्वघटेगा [illegible]
वार्णस्मारमावविषयकसंस्काराणां समानविषयकत्वमिति हेतुस्तत्पाक्षेपनानापद्वाराविरेःप्रत्येकसंस्कारादेर्भिन्नविषयकं गम.
नानापदार्थानामेकं स्मरणाम्नतत्राह संतन्यपदाति. भिन्नविषयकत्वोशेषसंस्काराः कारणानेनैव. नह्येकायमाने स्मासांनि चाविष

यकमेवजनयतेरतिपपांयुंद्यदविद्धुः संयोगमस्तेषमहालेवनमेकमस्तुस्तामितिभावः। अतएवेति. घटमपदजन्यपदा
र्थोपस्थितेरासत्तिराद्वेसपदेः। तत्तोपादेति. अस्य वचाने नेमसवेपूर्वादिसपदेः नवोधारिरं नेमशक्षेमान्द्वेदने नसेत
द्धार्थापदेभेवतादिसतत्राह. च वाहेतीति. अयं वचानन्तमेद घटितं तत्काद्देःसामोरनं पचतीत्यादौ ववृहितक्रामिक
पदार्थेनासुपाम्नतोपकुस्मा. उपस्थितेः क्रमिकपदार्थोपस्थितेनेष्टत्वादिसपदेः अयवचानस्मभेदघादेततेषवचाने
नक्रमिकपदार्थोपस्थितातासांमवीसामकदाःसमवेनसमहालवनस्यतेरेवकारणात्तंत्रावः. तुल्यवतत्रयं सात्विकारणा
ह्यापधमातादिक्रमातेसाति तदविकारणा द्वाणाधमाधिकारणाद्वाणात्यात्मिकत्वरूपभेदघटितास्यवचानानिवेशोऽस्म
[illegible]

न·ञ·थ वातत्वमध्यं भावविकारास्तथा ध्वंसानधिकरणत्वाद्गोमन्निकत्वरूपमेदाभेदसाधारणाद्व्यवस्थानमेवनिवेशनीयं तथा च तद्वाघ्यने
योगे विशिष्टत्वमिमावयोस्सहात्वेव नात्मत्वस्य तिभावाद्यायाम नृपान्नमेमवा द्रव्यत्वथा नांशोद्व यं बुद्धीयिष्टेत्वमिमावात्वन यन्नोयामा
त्वधायथं तात्पर्यं ना नवि रहे शेवोपपन्नत्वद्विभावः। आसन्नां निरूप्यताम यनिरूपपति· तात्पर्य वे रामेति· आधेयतासयं तेन
थं न एतावान्नीति· स्वरूपदमे तामिन्न यं अस्याप्यपदार्थमान्त्वयं प्रत्यासपन्न त्ववोषयनातेप्रयान्नुगौकेत्सयुः। अथामि सुप्र
यपेत्व मात्रामिति एतेपदार्थं ज्ञानत्वदर्शपदपर्यं ज्ञानत्वमात्रामितयः। ननु एवं नत्वशब्दाद्वारापि तेन· मौनीति· नत्वशब्दा
द्वारणाभावेन तात्पर्याभावप्रसंगादित्यर्थः। ननु वर्डकृ वाक्यपद व्याधे ज्ञानाभावेनाभिसंवायपर्येति रमावत्वानुपपिमाव राम-
प्रसंगत्वमत आह· स्थूलचाम्नेवेति· भावादिज्ञाः दृश्यो द्वे वगातीस्यर्थः। तथा च तत्रापोर्मात्तात्पर्यमत्वानवोषरद्विभावः।

तस्य चेति· तात्पर्यं मस्वेत्यर्थः। अस्य चेति· तात्पर्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वान पावोद्यादित्यर्थः। पत्तंशयव्यतिरेकनिश्च
यो पदत्वप्रतिबंधकौ तानिश्वयत्वनहेतुरिति निश्चयत्वादित्यर्थः। न तु कुमेवेति· तात्पर्यं श्र मेवत्य प्रमाभावारणानिश्च
योहेतुरित्यर्थः। पदेति· अयमेति अत्राग्नः· उकथा· पुसाये तामिसादौ राजपुत्रत्वसमाश्वतीतोऽपोद्धारितेनाव
दत्वस्य पुरुषपदेन समकाला नुगा मायं पमरदं यन्तरत्व्याति रेकाणां तानुपयेति व्योमतापीनव्यानत्वभावकेत्वमर तेन पदे
नसाकांक्षामिति तात्पर्ये गामो· वा सर्वानकार एताव स्य कत या आकांक्षाघटकत्व एवं तात्पर्य तानेहेतु नेनतु साते त्र्योग
तादि· सामयोनेति· आकांक्षादि सह हेतुः हशब्दस्य यः। तन्तपा· नियपर्यादयापिमेः· नियानि वाय केति· अमियकाप्र
सपत्नत्व तात्पर्यत्व ज्ञाताविते याप्रम तः स्त्रियेति· निवि· निमय थः। निविशब्दमनियप्रत्यये तिपा यं वपथोगादज्ञानात्· अतर

त·प्रश·

नच्चपत्नगैकामोपजेतेसाहातिरसाचनत्वंविभर्षकीर्पतंवार्थः द्वितिः समममिम्याहृतक्रियान्वयीतरन्यानन्वयीतिवेममीा
ह्व द्विः कार्यतंवापाद्विशिरिसन्तेः तथा वापीविशेषामिघापकः प्रत्ययः विशिष्टस्यरसर्पः।मतवालिङ्· लोइवपर्थचमन
कारीत्वसपत्यपरत्ते· नञपजाघुतममिम्याहृतलिङ्·पदविधितेना मवहाराच्चतं आह· तदृशी तमिति· तहाटत
विधानिषाय कप्रतय घटितंवाक्यमिमर्थः।तत्रहर्गकामोयजेतेत्यादि कं नञ्क्त्वावाद्यर्थः। तत्रामिर्थवलिङ्·
र्थः सैवचप्रवृत्तिहेतुरितिमद्यः।तेषांवाक्यमाशयः करगास्यपरानिष्ठव्यापारजनककृतस्तनिष्ठव्यापाद्वारतिनिपम
ःयथाघटप्रतिकोयास्यदृडाद्देःचक्रानिष्ठभ्रमिरूपव्यापारजनकत्वस्तनिष्ठस्य दडेनद्वारांव्यापारेणव्यापारजनीराम·
येत्वनिष्ठव्यापारांतापदस्तोः नचस्यायत्नाम्यामेवाव्यारापयकरगास्यत· च्चमिचारूपव्यापारमीदृपेत्वनिष्ठेति· च्च

मपेदृसाचनतात्तानादिरूपव्यापारमाद्यपत्तिदृसाचनांगुप्तनेः।तपावविधेः प्रवर्तकत्वयापानिष्ठप्रवृत्तिरूपपतगोदि
पत्नकव्यापारजनकतंतस्वनिष्ठव्यापारद्वारेतिलिङ्· सम्मवेतोलिङ्·जन्यच्चमिचारूपव्यापारःस्वोकरगीयः।मेदृमते
मूर्द्धमनुस्यतातततममम्यपिकायरागत्वेपोमातेममतेहिमावनाद्विविधा· शाब्दीच्चार्थीच· तत्रेपंशब्दनिष्ठत्वातया
द्धीमावनेत्युच्यते च्चयावार्थी·च्चर्थीपापारस्त्वाद्विषयीपीप्रवृत्तिरूपा· तदुक्तं· च्चमिधाभावनामाहुरन्यामेवलिङ्ाद
रयः।च्चर्थीत्मभावनात्वन्यासर्वारव्यातगोचरा।इतिच्चर्थीभावनानामकर्मकरणामितिकाचेमताचापेच्चतेरतिच्चशंत्र
पचती· तथाहत्सर्वकर्मकाचापाकर्गीकापपाचार्दातिकर्तव्यताकाचार्थीभावना·रपमापिचमातचात्तमकिंके
नरूपदित्तिसंश्रयचतीकिंमास्पातिकेनमावपतिकथंकस्महकारीगामस्यामामापभावपतीतितदपेतः नपानोत्कं· लिङ्ोः

त॰त्र॰शक्तिश्चासैव च शब्दमात्रवनाभाव्यावत्तत्स्वाः स्वरूपप्रवृत्तेः।संबंधे बंधेबोधः करणोत्तरीयं प्रतोवनानांगतपोपपद्यतेइति॰संबंधेपु
बोधः तद्विरूपरशक्तिग्रहः प्रभावनाक्तस्य र्थवादः अगतपास्तरूकारितयाउपपद्यते॰ तत्र चाभिधास्वरूपमेतो अभि
धानेनतानानानप्रवर्त्तिकैतिप्रवर्त्तनात्मेन तद्ज्ञानंकारणाप्रवृत्तेनातेत्वप्रवृत्तिजनकत्वस्यज्ञाद्दिष्टरस्मत्मिव्याहारेणा
वधाणाविषयकप्रवृत्तिजनकत्वं तथाहि॰ तत्र वर्त्तमानसंबंधे तत्वे घटत्वायाणगंक्तिमिसाध्यतावेचोषि॰ए बंद्धप्तसाधनतात्ता
नं तेनाप्रवृत्तिजनकत्वं दुर्यह मितियाव नाने नापितद्ज्ञानं कारणाभावना तेव भाव्यजनकत्वमाप्यतेने घटलं॰एवमभि
धानेनापितद्ज्ञानं कारणां॰ अनेनेष्टसाधनतावच्छेदकापत्तिवपेनसाधनतावच्छेदकबोधानुपपत्तेः तथाव्यग्रत्तमत्ते तेनि धार्य णाम॰
कार्यतानिशेष्य कोतोषः अदमत्वेतयाणाविषयकप्रवृत्तिजनिका अभिधानजनिका॰ अभिधानत्वानात्तरूपनामवर्त्ते

नात्वज्ञानानिष्टकृत्वाभावं वनात्वज्ञानात्वकृत्वात् अभिधेयत्व॰ तुकृत्वात्वेतिशक्तिनवह्ष्टर्थे॰ अभिधानात्पर्यवैदिकप्रवृत्तिप्रतिहे
तुः लौकिकप्रवृत्तिप्रतिनु इष्टसाधनताज्ञानंहेतुरितिबोध्यं न च तत्तत्प्रवृत्तेरिष्टहेतिवा॰ अन्यासत्वादिनी॰ प्रगाबीना
वन्नाच पराधीनप्रवृत्तौप्रवर्त्तनाज्ञानं हेतुः आत्मप्रवृत्तौ ज्ञात्वापितुःशिष्य॰ शिष्टेरादौ प्रवर्त्तते॰ शास्त्रप्रवृत्तौज्ञानानापादेः
प्रवृत्तिकलत॰ आचार्यप्रवर्त्तितेत्यामान्यशब्दमितत्वेपरमुपासत्वमुत्ताद्य॰ आचार्यादेष्टसाधनज्ञानप्रवर्त्तकत्वात्किंतु शब्दनतस्य
प्रवर्त्तनानापापित्वं व्याप्तत्वाचतन्नाभवासिद्धप्रवर्त्तनानन्यप्रवृत्तिप्रयोजकं प्रवर्त्तनापितत्पापापातः तस्त्वं नत्तनस्य व्यापकपर्न्त्र
ष्टमनप्रवर्त्तपामोतस्तभ्रशमहभ्रत्रेतेन स्वशब्दादेरपहार्यात् अभिधानावनाप्रवर्त्तनादेश पर्दसः अमेवशाति उत्थ
॰तथा च विधिः राजेवमाप्रवर्त्तिपतीतिप्रवर्त्तनानापतेतेनयाणाद्येयुक्तं प्रवर्त्तयतीति मदमतेतनि ष्कर्षः तत्र सत्त॰सा

न.प्र.म. मान्यतः प्रवृत्तिसामान्ये इष्टसाधनताज्ञानं हेतुत्वे नैवोपपन्नौ प्रवृत्तौ नाऽऽनानन्वाहेतुत्वे मानाभावात् तज्ज्ञात्वयापितुः गौ
रवे हेतौ प्रवृत्तिरापि लिङ्ग्रहीतं संभवापेत । नहि प्रयोजनमन्तरादिश्य मन्दोपि प्रवर्त्तत इति एवमभिधायामि इष्टसाध
नतेऽत्ताते पि याग इष्टसाधनताज्ञानेऽप्यवृत्तेः अभिधापामि इष्टसाधनत्वं यागे इष्टसाधनताविनाऽनुपपन्नमिति पा
गे इष्टसाधनताज्ञानं स्वावश्यकत्वे हेतुत्वमभिधाज्ञानहेतुतया । न च कारणाम्भूसादिनियमा रमिधासिद्धेः । अयथेत
कत्वात् । च तृप्तमिति कारणान्यासिन्नाना दी भ्रामेवा याधेति नाभिधालिङ् । यदि स्मितः प्रामाकरमतदृश्यति । अभिध
पतेऽभिद्धेति प्रतिपाद्यरूपो विधिः विधि एव इति यावत् । प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं कार्यत्वं न प्रवर्त्तकज्ञानप्रकार राम.
रूपत्व आह । त्वेति । कार्यत्वं वेत्यर्थः । शंकते । किमन्वेति । अन्वहातिसाध्यानस्य विध्यर्थत्वे । अन्यत्वे समर्थः । यस्य वद्धेः ।

क.ख

यद्धि पयोगो बद्धिः । स्मृतेति । प्रवृत्तिजनकेच्छाजनकज्ञानप्रकारस्य सत्त्वेऽर्थः । विशेषमिधेयः विधेः प्रतिपाद्यः । तज्ज्ञानजन्ये
च्छा इति साध्यत्वप्रकारेच्छाजननीयत्वर्थः । न तु तदा दृश्यं प्रति ज्ञानत्वेनैव कारणतामात्रं तत्राह कृतिसाध्यते
ति । तस्य तत्त्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तत्रेति सर्वः । ननु नियत एव वह्नित्वेन कृतिसाध्यत्वज्ञानाभाव एव वा प्र.
हेतुः । न तु कृतिसाध्यताज्ञानं तत्राभिधेयमानस्यात्र सिद्धत्वयोर्द्वयोः कल्पनायत्ते गौरवादित्यत आह । नेति । न तत्र
समसाध्यत्वज्ञानाभावे हेतुरिति शेषः । गौरवादिति । कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावत्वेन कारणत्वे गौरवात् तत्राघव
त्वं कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनने वा नियमान्न सत्त्वासिद्धत्वयोः कल्पनादि लक्ष्यः । न कृतिसाध्यतानिश्चयत्वेन का
रणत्वे सत्त्वाघवेन कृतिसाध्यताज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वमिति वन्ध्यानिश्चयत्वेन हेतुत्वं संशयानिश्चयसाधारणा

 प्रामाण्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वं हेतुसाध्यताज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे चाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति गौरवात्·
च अप्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वानभ्युपगमात् एतेनाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वे तत्राप्रामाण्य
ज्ञानसामान्यस्योत्तेजकत्वं अप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वे तत्राप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति विपरी
तगौरवमिति परास्तं· व्यक्तित्वेनैव हेतुसाध्यताज्ञानप्रतिबंधकत्वे हेतौ साध्यताभावबुद्धिसाध्यभेदत्वापु
तरवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबंधकतापत्तेः पक्षे हेतौ साध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुचितमिति· ननु व्याप्यभा
वे हेतुग्रहस्यापि तन्मते कारणतानिरूपणात् व्याप्यभेदपक्षकारणतानवधानाद्यथैव नि परतरं वैवोन्नेतेन न ग्रहण·
त्वात् हेतौ विशिष्टमात्रेण कारणतानतराप्रहेतोपेत अनुमितिसिद्ध्यनत्राह सर्वत्रेति· तत्रत्वात् हेतुसाध्यताज्ञानाभावसत्त्वा

त्व· ननु पक्षवत्त्वे तेऽसर्वदानेदाग्रहस्तत्तत्सर्वदा विसंवादे प्रवृत्त्यापत्तिः। यदि व्याप्यभावेष्टमेव साध्यग्रहे तेन कारणतां तदा
भावे ज्ञायमानहेतौ साध्यत्वाभावज्ञानाभावे कारणत्वमपि सर्वमतत्राह· अनंतरेति· तन्मते· व्याप्यत्वाभावे न र
क्षमेदयत्रहेतुमत्त्वाग्रहे यो युगपदुपस्थितसमावेनमेदाग्रहे एव विसंवादिप्रवृत्तिर्हेतुः अनंतर हेतौ साध्यताज्ञान
हेतुसाध्यताज्ञानाभावेऽपि युगपदुपस्थितानामवधेनहेतौ साध्यताज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः। केचि
त्तु· साध्यत्वेन हेतौ विज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे जनकज्ञानाविघटकत्वेनैवेति नियमात् हेतुसाध्यताज्ञानस्य सामान्याद
रोपेनः। हेतौ कोऽपि कारणतासाध्यताज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमिति हेतौ साध्यताज्ञाने हेतुरिति· तत्र बाधादि
कारणताय प्राप्ता इत्येवमिति विशेषतां तर पक्ष्यानत्याभावज्ञानघाप्यापनयनान्हेतु· तत्र प्रहेतोप्यासिद्धः· विकोऽपि विपप

न॰ प॰ स कैहातिसाध्यतावच्छेदकतात्तहत्तमसाध्यताज्ञानस्य॰ पदिव कारणीभूतज्ञानप्रतियोगिताकत्वं प्रतिबंधकतावच्छेदकं तदा
पिहतसाध्यताज्ञानसाक्षात्कारे दर्विरोधितया यग्रमे नसाक्षात्कारविरोधितायामिदृष्टरीति कथमेतत्त॰ उच्यते साक्षात्कारविरोधितत्वं प्र
तिबध्यति बंधकभवतीतज्जनकज्ञानविषयकत्वस्य प्रतिबंधकभवतीतिनियमः साक्षात्कारविरोधितत्वं चतदुद्देश्यविरो
धवगाहिज्ञानत्वमित्यायांतेननसप्रयति पक्षादौ साध्याभिचारः निकीर्षा चज्ञानामित्तत्वात्तत्र साक्षात्कारविरोधिनोगिरितज्जनक ८२
ज्ञानविषयकत्वेन वहुतसाध्यताज्ञानस्यप्रतिबंधकतासिति यत्नसाक्षिदृष्टत्वमिति प्रतिबन्धतावाङ्मात्रानन्तरतत्र्यामिबा
ः सिद्धत्वज्ञानसंवच्छाप्रतिबन्धकत्वेपितद्याहेतुप्रतिबंधकत्वानित्येसाक्षीपाध्यामिद्धत्वज्ञानमेवतद्धेतुः स्वभावसाध्यत्व राम॰
ज्ञानस्यसाध्यत्वांशप्रतिबंधकत्वेमानाभावः नचाविसंवादिप्रतिनतमेतदृष्टमेवायहेतहेतत्पातत्प्यालिचारइतिवाच्यं॰ संता

दित्वतिद्धोपणोनतद्धारणात्॰ संवादिस्मर्त्तृतौद्वत्तत्रमतेपिविशिष्टज्ञानेहेतुरीतिनकापिव्याभिचारइत्याहुः अतएवसाक्षात्कारविरोधि
नोज्ञानस्यप्रतिबंधकतेजनकज्ञानविषयकत्वेनैवेतियन्नियमस्तेनाभ्युपपत्तात्साक्षात्कारविरोधिनः प्रतिपक्षप्रतिबंधकत्ववीति
ततजनकज्ञानविषयकत्वेनैवेतिनियममात्तत्साक्षात्कारविरोधित्वविशेषणे वज्ञानमिन्नत्वेसत्त्वज्ञानेतिनेष्यपहतिसाध्य
ताज्ञानेहेतुतात्साक्षात्कारत्वस्य पक्षनिष्ठसाध्यतानिरितितत्वं॰ नत्रवक्तिसाध्यताज्ञानेनिकीर्षाद्वारापहत्तिहेतुरितिसिद्धं॰ एवंच
जीवनन्याप्तिपत्वसाध्यपराप्रपंचकासंवादसहचारपदे॰ अयापहृष्टत्वकाल्पसंयोगेनैवप्राप्तापवकत्वसंवादप्रयत्नेजीवनेपानिय
त्वेमानाभावः नचमत्सानाप्रदाधारद्वैष्यत्वेतत्पापदोषात्तेनपत्तजन्मत्वात्वमनातात्पर्यशात्तत्त्वेनद्धिरितिवाच्य॰ वाद्यवा
परदोषताव्यभिचारात्॰ नचतत्पापीस्वपतजन्मत्वाच्चवाभिचारइतिवाच्यं प्रकृतेपितेनेवापातातजन्मत्वविशेषणोनवा

त॰प्र॰२ स्यनाद्युत्पत्तेरसंभवात्‌ प्रयत्नसमाधिरंशेनांश्वासप्रश्वासोस्वासानिपातदयः सर्वे सिद्धः जीवनादृष्टस्य तदापि सत्वेन व
दृष्टशरीरजीवनयोनिप्रयत्नव्यतिरेकादिति तन्न तदानीं जीवनयोनिप्रयत्नासत्वेपि प्राणसंचारस्य सुखासाद्यनिषेधात्‌ श्वासप्रश्वासयोर्विर
हापपत्तेरिति चेन्न जाग्रतः प्रयत्नोत्पत्तौ च प्राणसंचाराविपोलर्षदर्शनात्‌ स्वासप्रश्वासयोस्तावच्छिन्नप्रयत्नजन्यत्वनियमाय
तदुपादेयत्वः कार्यकारणभावकल्पनात्‌ तथात्वे सुषुप्तौ तन्मात्राभावेपि जीवनयोनिप्रयत्नासिद्धेः न च तत्र प्रयत्नात्‌
न्यादृष्टेन प्रयत्नविशेषणावच्छिन्नस्य तत्र जन्यत्वानन्यमादृष्टहेतुत्वे तत्र यावदभावादेव स्वासप्रश्वासोपपत्तेः इदं चेति
गीतिवाच्यं ग्रहेहितस्य प्राणपरवशत्वाज्जीवितत्वात्‌ प्राणापरवशत्वे सत्वासमवधायिमात्रस्य मन्दत्वानि केनापि मन्तव्यतेति मादितम
द्दतावच्छेदवादेतिच तत्तमवादेस्ति उच्यते चिकीर्षाधीनतया तस्याद्यनन्तरेन प्रवृत्तिकारणत्वात्‌ न च तथापि मोजन

चिकीर्षाधीनजातिमत्त्वेनान्तरीयकस्येप्रवृत्तिप्रयुक्तः अत्र चिकीर्षां न चिकीर्षाधीनजातिमत्वे नन्वस्य जनकत्वं द्वेषयोनि
प्रत्नादपि प्रमाणप्रसिद्धत्वादिति तन्न शत्रुवधप्रवृत्तौ प्रति योगितया द्वेषः कारणमिति तावदुक्तेः तस्य भिन्नविषयकत्वपा
शत्रुवधप्रवृत्तावन्वयव्यतिरेकाभ्यां किंतु शत्रुवधप्रवृत्तौ चिकीर्षा तेन न तत्र द्वेषस्यापेक्षत्वं तत्त्वात्‌ नैवं शत्रुनिवृत्तौ शत्रुद्वेषसमा
नविषयकत्वेन द्वेषसंगतिरिति वाच्यं दृष्टत्वात्‌ द्वेषयोनिवृत्तितया प्रयत्नसमानविषयकत्वाभावात्‌ व्याघ्रादिदर्शने पव
निवृत्तेर्व्याघ्रादिनिवृत्तिर्देशान्तरे न कृत्येष्टसाधनतावच्छेदकतापन्नापि न प्रवृत्तिसमानविषयत्वात्‌ न च प्रवृत्तिसमानावच्छेदेन
द्वेषविषयिताच्छेद्यस्ववृत्तिविषयत्वमेव वा न चाप्रवृत्तिस्वभावकालदानितिव्रतन्त्व्यवहारात्‌ प्रवृत्ति
विषयत्वनिवृत्तिरितिचेन्न निवृत्तेर्द्वेषसमानविषयकत्वस्यासम्भवात्‌ अप्रनिवृत्तिस्वरूपलक्षणवादेन प्रवृत्ते

त॰प्र॰श॰ देनप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयोगपद्यापत्तिरिति चेन्न। इष्टापत्तेः समानताप्रसङ्गादानेव न संभवेऽपि रागद्वेषयोरेककालं संभवेन तद्दर्शनेन
वात्। ननु पचनसंसाधनत्वाभिमतकत्वमसाधारणं नंतरापत्ते नेच्छाप तन्निष्ठोत्तर उपापेक्षा उपायरेवोत्तत्र तदापत्तिरितिचा
च्य उपापेक्षाकालेन पचापि पदार्थदर्शनात् उपादानप्रसङ्गसमप्रमालायां सिद्धेरे तदयातद्भावाद्दत्ताने च्छाद्वेषगाणां पा
गपचाभावात्। एवं प्रपत्नपोगपद्यप्रसङ्गे इष्टापत्त्यन्तरवृत्तेरभावाद्वैविशात्तं गुणत्वं वच्छेदेन विजातीयत्वं ज्ञानरोधेन वि
जातीयविशेषात् प्रपत्तिनान्युगपदुत्पत्तेर्नात्। अत्र प्रमाणसमवायेन विजातीये त वैशिष्ट्यसमवच्छेदकतासंबंधेन वृत्तेर्हत्व
तया सकौ गुण्यानिवृपत्वापितस्माएवं वृत्तेरवच्छेदकतया सत्तात्वं विजातीये तवैशिष्ट्यात् एवं गुणत्वं तत्प्राप्तेः नानात्वम्।
नित्येकार्त तस्य तत्वं तत्वच्छेदकतयागुणत्वाद्विनात्वेन तत्त्वविजातीये तत्वेष्टापत्तेः। न तु समवायसंबंधेन विजातीये

नत्वेष्यां प्रतिसी पविजातीये तवैशिष्ट्यात्रिसाध्यतानाख्याविषयतानिरूपितासि इत्यान्यविषयतासंबंधेन इष्टापत्तिर्वितेरिति एकत्वाति
सीकाराप्पिनान्तव पपत्तिः। एवमपि एवं वृत्तेः विजातीये तवैशिष्ट्याद्वित्तिसाध्यतानाख्यावि षयतानिरूपितासि इत्यान्यानि ष पतपा
गुणत्वं ते भावात् च्युपदार्थप्रातत्त्वमत्र तत्रान्यानि जातीये पवेष्टासाध्यकार्यत्वनिरूपितात्तात्पर्य एतन्निरूपकत्वे पुनः स्वा
गुणत्वच्छेदेनविजातीयवेष्टासाध्यतदतिरित्यत्र रूपीपत्तेर्निवेश्य कार्यकारणभावे कल्पने गौरवेना नात्वात्तिसीकारेऽत्र
वच्छेदकतयागुणपातां तोपवृत्तेरत्र रूपीयांगुणत्वामसत्तानां दर्शनतदापत्तिरितिचेन्न। अवच्छेदकतानां दशाविषयता
भपसंबंधेन तत्त्वेतदेतत पामसापितत्वरूपीयत्वानिवेशात्। मैवं न तत्त्वं न तत्र जातकल्पनं न तदवच्छिन्नानिप्रामका
च्छेने नचगौरवमिति विनाता तत्सीकारानिरपेक्षमितिर्तिः। मैवं। अवच्छेदकतानां दशविषयतासमपसंबंधेनदर्शनं तत्तेन

त॰चि॰ग॰ ग्रहानन्तरमुत्पन्नायां बुद्धिविशेषविषयत्वरूपसद्रूपत्वं तत्पाकादिविशिष्टापरत्वरूपस्य चाविनाभावमनुमितिरूपत्वसत्त्वे गौरवेणाना
दृष्टविषयतासंबंधेनैव कारणतावाच्या॰ तथा च तत्संबंधापन्नविशेषणतावच्छेदकतासंबंधेन चक्रकानुपपत्तेः तदा तदितर वृक्ष
तिरेकरूपे विशेषतोपपत्तेः तन्नामकपक्षतानावच्छिन्नतातिलकारणावश्यकत्वमिति दिक्॰ अथवा धात्वर्थः सा च चिकीर्षाधीनकृतिसा
ध्यताज्ञानजनकतावच्छेदकत्वाच्च मन्तव्या चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानाधीनपाकादौ वा प्रवृत्तेः॰ अतएव नामजन्यप्रवृत्तिनेच्छाधि
षयता देवश्यामानातीयकरत्वपत्ते॰ न च धात्वर्थचकृतेः साध्यमेव प्रवृत्तिविषयत्वापत्तिः चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञान
जनकतावच्छेदकतया कृतेः आख्यातवाच्यत्वेन संवादः प्रवृत्तिसंरूपत्वाद्यतायैव तत्र प्रवृत्तिर्वा स्यात् किं तु चिकीर्षाधीनकृति राम॰
इच्छाधीनत्वम् प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकचिकीर्षाधीनपाकहृतिसाध्यताज्ञानमात्रापेक्षत्वसंवादे प्रवृत्तिर्नेन्द्रजनेपत्ताः तथा च प्रवृत्ति

त्वरूपयोग्यत्वज्ञानस्य प्रथमं कारणत्वात् तथा च प्रवृत्तिरूपयोग्यतावच्छिन्नविशेष्यतापन्नासत्त्वाहृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कारणताप
योगपत्तौ न तादृशविषयत्वामिति॰ अत्र नेदं बोध्यं॰ चिकीर्षाधीनत्वं न ज्ञाततत्त्वमपि प्रवृत्तिर्गमकेच्छाधीनपाकहृतिसाध्यता
नं कारणतामिति चिकीर्षायां न कृतसंवादे वह्निकामस्यैच्छाधीनकृतेः प्रसिद्धत्वात् यच्चप्रत्यक्षप्रमात्वं संगतासाध्यपाकहृतिसाध्य
योगपत्त्वज्ञानस्य प्रवृत्तिरूपयोग्यतावच्छिन्नविशेष्यतापन्नासत्त्वाहृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणता रूपवत्पाकादि प्रवृत्ता
नुपपत्तेरिति न च तत्संरूपादिवस्तुसाधारणमात्रविवक्षायां प्रवृत्तिप्रसंग इति॰ तथा ज्ञानकारणतामात्रे रूपकृतिसाध्यत्वाच्च॰ एवं चाप
अप्रवृत्तेः कृतात् तथापि मन्तव्यचिकीर्षाधीनत्वस्य निवर्तनात् रूपवृत्तिचिकीर्षाधीनत्वं प्रवृत्तिकृत्यामिति॰ वस्तुतः कृतरूपसंवृत्ति
रूपत्वयोग्यपत्त्वात्व विशेष्यतापन्नासत्त्वाहृतिसाध्यताज्ञानमात्रेण कारणताप्रसंग इति नानाप्रकारेणापि तत्साध्यता प्रवृत्ताने

प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतापाश्चावश्यकत्वया चिकीर्षाधीनत्वविशेषणमावश्यक
मेवेति· एतेन प्रवृत्तित्वस्य योग्यत्वज्ञानं कारणमिति प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यत्वादिविशेष्यता प्रमाप्रत्याख्याति साध्यताज्ञा
नं कारणमिति चान्न भूम्यादिकं तु तत्रैव प्रमाणाय चक्रसंचारेण प्रवृत्तिरिति· तथा हि· घटोत्पत्त्यर्थं इति तद्देश्यतावच्छेदकतद्धि
विषयकज्ञानत्वेन धारणाय निर्विकल्पकेन प्रमाणानि तत्प्रमावच्छिन्नतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानमिति वारणा
यत्र तद्धर्मावच्छिन्नविषयता संबन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुताकाय्याः तत्र चक्रार्यताव्यच्छेदकं ज्ञानत्वमनिवेश्यताद्धिन्नप्रवृत्तिविष
यता संबन्धेन गुणानावच्छिन्नप्रसंगवत उद्देश्यहेतुत्वमुपेयते· एवं च प्रवृत्तिजनकगोगुणाः प्रमाणाय चक्रसंचारामिन्नएवकर्त्ता एव·
यतः प्रमाणाय चक्रसंचारामिन्नप्रवृत्तिविषयतासंबन्धेन प्रवृत्तौ प्रमाणाय चक्रसंचारभेदएव वहत्वमितिचातिरेकेणाप्रामाण्यम्

नापीति चिकीर्षाधीनत्वविशेषणामफलमितिनिरस्तं· तावतापि घटादौ जीवनयोनिकृतिसाध्यताभ्रमप्रयासप्रवृत्तिवारणा
यापि चिकीर्षाधीनत्वविशेषणमावश्यकत्वादितिदिक्· नन्वेवमिति· एवं कृतिसाध्यत्वप्रमाण्यस्य विषयताते· ज्ञानत्वमितिचाद्ये· निष्प्र
प्रमापि मण्डलीकरणाय पत्न्यामात्रेकिंचिदेतत्स्वरूपावेष्टानकृतीत नतिप्रमः स्यादितिकोपचेतत्स्यादित्येवदानिषेधादनिष्टजन
कत्वेनततत्वेनवस्तुनिष्टजनकज्ञानकालेज्ञातिकानामपिप्रवृत्तिप्रसंगः अर्थवत्त्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्यसत्त्वादिसत्त्वे·
कतेनतत्त्वेनवस्तुनिष्टजनकत्वज्ञानकालेज्ञातिकानामपिप्रवृत्तिप्रसंगः अर्थवत्त्वस्यकृतिसाध्यत्वज्ञानेवानिष्टानुबन्धित्वज्ञानमसत्त्वेऽवि
धाते· तथा च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावसहितसाध्यत्वविषयप्रवृत्तिः· वाध्यत्वप्रमाणाति· बलवदनिष्टानुबन्धित्वसहितं कृति
साध्यत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिकतया बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकालेप्रवृत्तिवारणाय पक्षे· तत्र· मण्डलीकरणा· प्रवृत्तिर्ननु केति· नस्
साध्यत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिकतया बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकालेप्रवृत्तिवारणाय पक्षे· दस्तत्त्व· ममविषयापिप्रवर्तेत· अत एवतेः निसारदे
वदनिष्टानुबन्धित्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यसत्त्वादिसत्त्वे· प्रमाकरणतेरप्यसाधनत्वमपिविषयापिप्रवर्तेत

त॰प्र॰श॰ निषेधार्थत्वं पूर्वाह्णे वैमापि संध्यामुपासीत न कलंजं भक्षयेदित्यादि नित्यनिषेधयोः कृत्यन्ते तस्मन्नत्तत एव बलवदपाये ता
नेष्टत्वविरोधश्च इति मैवं आमाकरणमोपे वने दंमतामीति सूत्रेणा पच्य न मामाकरमतां जन्मीत्रिं नर स्तु कं न पापत तदपि रूद
रणिमतमितिमावः अनित्येदनिः संध्यावंदनादावितसर्पः। श्रौवादीतादिनतत्कालज्ञोवितपारियहः अस्तं ध्यामुपासीतेत्यादि
स्पलेवहएतकालीनत्वतिमाथसंध्यावंदनकः स्यवेतत्कालज्ञोवितातपर्व संध्यायामहामेतत्याकारकेका पेताज्ञाने
मक्तिकमिसर्पः। अन्नवेति-कामेनसर्पः इष्टेति पाकोमत्कतिमाथः मत्कृतिविनाश्येसमिति मादृष्टसाधनतादि
ज्ञानमानकंकार्यताज्ञानं कामगोचरमस्त्वतीहत्वेतिसर्पः। अनुमानपानकार्यताज्ञानादिमतत्राह इष्टसाधनताज्ञानकानी राम॰
नवेति-कानयावपावताकालेनताज्ञानात्कार्यताज्ञानुमितिमावानवशिष्टयाद्यः तेननस्यवकावमारायदोन
स्मरणात्वदृष्टिर्न स्यात्-व्याप्याघस्मरणेनानुमानिकस्येष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्याः

अतिं यो यृहिते वैगिकत्वानोपगमेनु पयास्ते एवेन रोष इति आमामेवेति- अत्रइति सामान्येवेत्यसर्पः पाढशेषयोः कार्यकारणा
भावोः सति वाधकेतत्सामान्येयोरयोति न्या पादितिभावः अनेकास्युंदिति मउलीकरणोमूद्धन्यातिप्रसंगकयोदोषोनेसर्पः अत्र
हृद्रिलावाहुन्नेप्रतिकार्यताज्ञानन्तेनेवह्कताकामगोचरमस्त्वतिमूर्तिरिष्टसाधनताज्ञानकत्वतिमाध्यताज्ञानत्वेननिम
गोचरमत्वतिप्रतिन श्रोताद्विसत्तायाजिसंस्थानेजन्यकार्यताज्ञानं नरहृत्वतपादिविषयसामग्रीमहकताया एवमयामाम
थ्याःसम्यातामारकतयाविशेषसामग्र्यादिरहास्वनमंउलीकरणादौमबृत्त्यापातितिजेमावः अपाकोमत्कृतिमाथः मत्कृति
विनाश्येमसातिमादृष्टसाधनताज्ञानादितपाकातुमानेनतत्रवस्वमपर्हत्त्वसाध्यापूक्कारीनवृत्तिसाध्यताज्ञानस्मैवपर्वते
कतपाननकाधीनमत्कृतिमाध्यतमेवमाध्यहेतुरपिरद्वाधीनमत्कृतिविनाश्यसमतिमादृष्टसाधनतारिति-तेनपाणयं

त॰च॰श॰ नन्वसंबंधेन व्यभिचारः । अदृष्टसाध्यत्वनतमात्रसहेतोः इत्येवाभिचार इति संबंधे मा दिष्टसाध्यनेपाल्कतत्पाके व्यभिचारवारणाय
यमन्वातितिचेन्न तन्नमतसरं स्वमेव्याभिचारवारणाय विशेष्यदलनिवेशस्य तत्साध्यमदीपशतोरिदृष्टाभेनताद्यभिचार
इत्यतः अदृष्टत्वन्नमसरं च प्रथमादृष्टसाधनेनां तत्पके गेत्नसपाकाव्यभिचारः अन्यमवचनस्यापि अन्येच्छाधीनमन्वाति
साध्यत्वात् स्वेच्छाधीनमन्वातांवि नेतीति वक्तव्यं गौरवमपि तैनैवानातिप्रसंगाद्‌मादृष्टसमस्वैयर्थ्यमिति चेन्न व्यवसंगमा
वत्पाकवैयर्थ्यमानात् तत्सहेतंतरलानरात् अथ गौशादिद्व्यायत्नसपक्षत्वे कृतसनेनाभूतिविष्यतत्स्य सिद्धातिसाध्यतन्यस्वा
च्छा अनागतपाकस्यवमामात्मत्वसाणां नंगीकारात् तानो संभव इति चेन्न पक्षधर्मतातानस्यासमानप्रकारकत्वेनवा राम॰
त्वमिति हेतुतमापक्षतावच्छेदकपाकत्वप्रकारकतामदूपाकविशेष्यकत्वस्यानारासिद्धपाकविषयकात्वमितेः संभवात् वेदके

५८

मपिकृतत्वसाधकेच्छातिसाध्यत्वं तिथ्यत्वासिद्धवाधारनागतयाकृमादायमीच्यातिपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यंसाध्य
मानस्यतिच्यतीस्वमानेऽच्छत्वादिति नन्वभावविपर्ययप्रशक्तिवारणायेदानींतनमन्वातिसाध्यतानम्सेवप्र
वृत्तेकृतपारदानीतनमन्वातिसाध्यतमेवसाध्यं हेतुरपि वेदानींतनलघाटितः सतःसिद्धपाके संभवी असिद्धस्वा
ज्ञानात् पक्षधर्मताज्ञानादुर्मिदाव्यमिति चेन्न ॥ लक्षमानापि वेदनाभावकेन तत्रपयापरामर्शसंभवे सिद्धपाके व्यवहृतमंतापा
नासंभवात् नन्वेवं द्व्यत्वेनैवं नैवान्विष्याप्यस्यमवच्छिन्नानात्दव्यत्वेन हृद्यपक्षताप्रामित्वापत्तिः । अन्यथा स्वासा
पन्नाप्रसिद्धापत्ते स्यायादिति वाच्यं द्रव्यत्वप्रकारकतानिबद्धपक्षताश्रमितितत्कार्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वप्रकारकपराभर्श
त्वेन त्वन्मते साधारणातावच्छेदकं परंतन्तत्वाकितनिवेशः सामानविषयकत्वेन कालसोन्ये पिंतत्त्वाक्तिमेदेनसीयात

त॰प्र॰श॰ स्यात्स्वरूपतात्कारणतावच्छेदकोपितन्नव्यक्तितात्मविशेषमतन्त्र्यतेपूर्व्वमाभिप्रायात्‌· इत्थंवहुद्रव्यक्तिमनंतर्भावे नैव कारणता
त्वान्वेतोषुः। नत्वमापताप्रघद्रव्यत्वं वेनहेतुमत्तातानसैवानुमितिहेतुतत्पातदसंभवः। अतिदूष्यत्वे व्याप्तिवारेणास्य
समानाधिकरणाभावत्वमुपायापासंबन्धेहेतुतानवच्छेदकतानः नत्वसाध्यमप्रतिनैव संबंधे नीतिवाच्यः यद्वाक्तिमन
कावृत्तिधर्मासत्त्वसंबंधेनवह्नातिसाध्यसम्यकात्यातत्त्वनकातानेपितेनैव संबंधेनतत्सम्यकातानातत्त्वकासम
संसैवसाध्यतावच्छेदकतातदातिनेन· यद्धमतेपेन केनापिसंबंधेनैव हेतुमत्तातानादष्टव्याभितिसौकारातत्कानि
कसंबंधेनपर्वतेधूमवत्तातानानपिव्याप्यमितेति दृष्टातः· नैवं पर्वतेधूमवत्तातानादष्टमावपवहदादौवन्याभितातत्त्व
पत्तिसितिवाच्यं· पक्षेसतावच्छेदकमेदेनानुमितितयासमशीयोः कार्यकारणभावात्‌ इत्यत्रवाकिंभयसकावमितेरपी

कत्तयानदंतर्भावेनकार्यकारणभावात्कल्पनातः· नत्वसमानविशेष्यतावच्छेदकतायुक्तासत्याकारणतावेन्नाघवात्स्वमते
४८ न्हेपक्षत्वात्तामसापत्तिरितिवाच्यं· अन्यथाव्याप्तापत्तिमप्येनयुक्तेनपिपक्षतावच्छेदकमेदेनकारणतानकल्पनातः·
धूमाभावमत्तानाभावातिवशात्ताप्तिपक्षतावच्छेदकानेव शक्षावश्यकतावोतादेकः· अयरेतुमानलिङ्गपर्वते
पर्वतेतनेपु मत्वत्तायत्‌ पेनकेनापिसंबंधे नधूमवत्तायामशोरसान्निकृष्टपर्वतेनवन्यनाभिसापत्तिः। दृष्टापत्तौवन्यापि
मक्षापत्तेरतोविज्ञामिसाहः· तत्स्वमते· उपादानपक्षतालाभादेवानचपक्षतावच्छेदकत्वमसाधनतरानि· नैवमिति· एवं
रष्टसाधनतानानजमकार्यतानानतेनहेतुतन्न· तापूर्वादिति· दृष्टसाधनतातानजमन्यापक्षपारवसाधनतातान
कालीनत्वापत्तेयाचेष्टसाधनतातिवपक्षतासनिवेशनासवादिसंपूः। यद्वानिसामानेत्रादि· तथाचपक्षतासामानसा

त॰च॰श॰ स्यैविशिष्टाभेदेनन मंडलीकरणोपस्थितिरितिभावः॥ अनित्येऽपि संख्यानं इतराद्यावर्त्यपि तत्स्माभावात्· तत्रैव साध्यवत्त्वाभावे तेने सामा
नताविषयकत्वज्ञाने साध्यताभावाभावादित्यर्थः॥ न तु तत्रापि प्रसज्यवाप्रातुल्यारूपं सामान्यवत्पक्षेत्वे पत्रपल नसाध्यस्तत
त्रापि तत्स्मान्तरस्मृतिरित्याह साध्यतेरति· न तु तान्यरूपितसाध्यत्वेनान्निरूपितसाधनत्वं चाविरुद्धमित्यादितिनिरूपितसा
ध्यतेष्टसाधनत्वयोर्नैवाधिकारमात्रः॥ सामान्यवत्त्वस्ता ध्यत्व साधनत्वयोर्नैविरोध इत्यभिप्रेत्य शंकते· कपामिति· अन्य
योःसाध्यत्वसाधनत्वयोः॥ अन्ययोःक्वचित्साध्यत्वे साधनतया मेल पर्यन्तिक इत्यत·आप्तवतं होति· सिद्ध पक्षःपक्षतावा
रूप हेत्वसमः अन्यत्पापादिः इत्यनेन परपक्षविकलेन कारणतायाः॥ सिद्ध पक्षताविरहितस्य धर्मः सिद्धं पक्षं मनेवाह· अपसिद्धेति· आनि राम॰
नःकार्यान्तस्यादित्यर्थः॥ माध्यतं वेति· अन्य तरस्मा विषयत्वरूपं माध्यत्वं व· अपसिद्ध पर्मःआपिकान्तरवृत्तिर्धर्मः इत्यर्थः॥ अत्र म्

४८

पासिद्धविषयत पक्षानिर्वत्तरूप कायैतायाः अनागतवृत्तितादित्याशयः॥ अत एवाहासिद्धतांशयापामितिः· तदुभावात्· साध्य २१
ताभावादेः· न वेति· एककालावच्छेदेनासिद्धतासिद्धत्वयोःसमवे नतदवच्छिन्नयोःसाध्यत्वसाधनत्व पारपिसामान्तर
वविरोधेनाम्यनिरूपितपारापित यानिरागप्य इतिभावः॥ एव नस्यककालावच्छेदेनासिद्धतासिद्धत्वयोःसंभवे· एकदा एकेति
· नस्यहदी वौदृष्टसाधनं अन्यत्र कृतिसाध्यमिति ज्ञानाद्यप्रवृत्तिर्भाव्यामिति वाच्यं· इष्टसाधनताज्ञाने न कालेपारतत्र्यमेन
तत्पापान्नित्यहानसंभवादित्याभावः॥ न चैवं नैयायिकमतेऽपि एकस्य पत्ताज्ञानस्य कृतिसाध्यता तात्पर्यस्य व एव धावकारणात्वार
हजमादिति· नावधेरिति कारणतावच्छेदकत्वाद्यवादित्यर्थः॥ प्रवर्त्तकत्वमिति· प्रवृत्तिसामान्यकारणतामित्यर्थः॥ तत्तादात्वि· आ
दिनेष्टसाधनताज्ञानकाले ज्ञानकार्यता ज्ञानपरिग्रहः॥ गौरवादिति· जन्मतारिप्रवेशेन कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः॥ प

४६
५८

त·प्र·श नामावादिति·संस्थानंदनादीनांस्वर्गादिरूपफलाभावादित्यर्थः।नित्येपीति·संस्थानंदनादावपीत्यर्थः।फलश्रुतेरिति·सं
न्यासप्राप्तेतेपुरुषस्ततस्मादितद्वाः।विषयतयापातेयानिअस्मिन्नोकेमनातनभिन्नादिनातत्रापिफलबोधनादित्य
र्थः।सर्वत्रानिलेपफलमस्त्वबाधनाबाहुदारुः·वक्तुशक्यतेति·अतएवाह·पत्रेवेति·निरूढत्वविशेषः।विभ्रावेदिति·विभ्राजेता
पजेतेमत्वरूपसाधनत्वस्यविधायतेनविशेषतः·फलानुपपत्तेरतोविधेः·प्रवर्तकत्वानुपपत्त्याविशेषतः·तत्सत्वंक
लनीयं·तत्रोत्तरोगायवर्गपौरवसमयपुरुषार्थत्वेनायवर्गसामान्यरूपतयागौरवेणात्तत्तपरत्वात्स्वर्गस्यपलंबत्स्य
वेवपुः·श्रुतफलेनित्येपीत्यर्थः।ननुपदरूपरागोप्रसक्तायत्वान्निसामि·तितत्रप्रसक्तायपरिहारमात्रेणकृतार्थत्वात्सए राम·
वफलत्वत्वागोगौरवात·नवनिरूपणीयाविषयत्वरूपप्रयोजपुरुषार्थत्वासंभवरूपेवाक्यं·नलवदुःखविषयत्वाभा

५०

वत्वेनदुःखाभावस्वदुःखजनकाभावेऽपितत्वाविरोधादित्यतस्तत्पर्यवसानप्रसक्तायेति·नवप्रसक्तपरिहारत्वमायामा
वः·तत्सत्वकाष्यफलत्वमागामावस्थाजन्यत्वादित्येवार्थं·पत्सत्वेपत्सत्वेपरमावृत्तत्वंरूपयोगादाम्नायार
गाजन्यत्वस्मात्रापिसमन्वादितिभावः।नचैवमिति·नित्येपिरूपसाधनतानवबोधेनप्रत्यवायानिर्णीकारेत्यर्थः।का
म्यत्वमिति·काम्यनाधीनकर्तृकत्वस्यैवकाम्यत्वरूपत्वादित्यर्थः।नत्विति·काम्यानधीनकर्तृकत्वस्यैवनित्यत्वरूप
त्वादितिभावः।कर्मद्विविधं·नित्यंकाम्यंनित्यकाम्यंच·तत्रकेवलनित्यंसंध्यावंदनादिकेवलंकाम्यंपुत्रेष्ट्यादि·नि
त्यकाम्यंस्वकाम्यसाध्यत्वादि·अत्रकत्तात्प्रसक्तापथ्येपुराणत्वनित्यत्वं·स्वर्गादिकामनाध्यवणात्काम्यत्वमपि·अत्रैव
काम्यकर्मणोनित्यमपितत्रैतानामतिथ्यातीतित्वत्काम्यं·नचत्वमत्वस्यैवानित्यसकाम्यत्वेकेवलनित्यकर्मक्रमा

त॰प्र॰ष ततश्चानिमित्तनिमित्तकेवलनिमित्तानामसंभवे यस्य यानिमित्तकाम्येकामनाधीनकर्तृत्वेन कामनातोऽपि निमित्तत्वे का
र्यस्याप्यपत्तेरिति ध्येयं । नहीत्यादि । कामनाया न कर्तृत्वाभिमतस्य निमित्तरूपत्वेनेतरेषाम्यासंगतस्तत्कामनानधी
नकर्तृत्वं कथमित्यत आह परेति । विहितं तत्तत्काम्यानां करणोदाहरणं । तेनाप्यदसंख्यावद्वाचकरणापि न स्यादिति । तत्र मि
त नतं निमित्तमित्युभयथा । तत्रेति । प्रकृतत्रयप्रयोगे कृत्वाकरणाप्रतिपादितान्तरूपं निमित्तत्वेन संपर्कः कामनोपाधौ ति
। कामनारूपोपाधेरुपाधिः प्रयोजककर्तृत्वेन कालत्वेन योगार्थः । प्रयोजककर्तृत्वं वाच्यनातिरिक्तं चेतिते । तयाचकाम्यना
शीनावकृत्तेमते कामनानधीनकर्तृत्वं तत्स्वविरुद्धत्वेऽपि स्वनाय प्रयोजककामनाकरणप्रतिपादितत्वेन विरुद्धत्व राम॰
मितिभावः । अन्वयमिति । एवं कामनायाधिकर्तृत्वे । फलेति । प्रथमतः फलज्ञानं ततः फलेच्छा ततः इष्टसाधनता

ज्ञानस्योपपादितत्वादिति । ननु साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनताविषयकत्वे तिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वादसं
भवदिष्टसाधनत्वाह । नन्वित्यादि । अत्र यत्किंचित्कामिनामिति । तन्निरूपितयोर्वसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनानानिरूपितयोर्
विरोधित्वपाद्यात् अनिरूपितसाध्यत्वसाधनत्वसहकारिनिरूपितसाध्यत्वसाधनत्वयोः विरोधादित्यभावः । अत्र प्रयोजके साध्यत्वसाध
नत्वयोः सामान्यतो विरोधेन तन्नेति । विषयकत्वज्ञानत्वेनरागादिपरं इष्टसाधनताविषयकत्वं कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथा च
। तत्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेन संप्रवर्तीति तत्पदेन सामान्यतो विशेषरूपेऽनिष्टत्वसाध्यत्वसामान्यमतेऽपि इष्टसाधनताविष
यकत्वमिति साध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमित्यभावः । अन्यमतविषयं कृत्वान्यमते प्रयोजकरूपत्ववदनिष्टजनकत्वे
न कृतिलोपः प्रसज्येतापादिकं कृतिसाध्यत्वस्यान्यत्वेन रूपेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानात् अन्यमते तु नन्नवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाध

न॰ व्य॰ नत्वालिंगकत्वाभिमतात्मतेनतेनप्रवर्त्तकत्वमाहतत्रात्मनेनतथात्वानामभावादिसतत्राह नन्वादिति । न्यूनिकत्वप्रवृत्तेरर्थः। ननु वद
निष्ठानन्तुवंचितस्यमकोनुमुरुत्तापन्निरतकालेष्टापत्तिमाह प्रयत्नेति । एवं बलवदनिष्ठानन्तुवंचितत्वानस्यान्यथाति
रेकात्विष्यापितेन । विष्यपीति । प्रवर्तकज्ञानविषयस्येवानिष्यर्थंत यावल्लुवदनिष्ठानन्तुवंभोष्टसाधनतविशिष्टकात्विमा
भतविशिष्टमेवतिष्यर्थः। असेकंशाक्तिकल्पनेनानार्थता प्रमाविशिष्टेकवशाक्तिसिद्धिमितिभावः। अतस्पवे किं विशिष्टमाति
अर्थतादेवेत्सर्थः। विशेषणाभावप्रयुक्तोबलवदनिष्टानन्तुवंधीष्टसाधनताविशिष्टकात्विसाध्यत्वाभावरूपोविशिष्टाभा
वोक्तोसर्थः। उपपद्यतइतिप्रमेकशक्तीवकलंजभक्षणेष्टसाधनताकात्विसाध्यत्वनत्वाविष्यर्थसत्वात्तस्मामामतेविध्य राम॰
र्थेनिषेधबोधनेत्याशातनकलंजंभक्षयेदितिश्रमावस्थायानिषेधात्निषिद्धानरसोवानिष्टसाधनत्वविष्यर्थेबलवदनिष्टान

त्वानंउपाघ्रे । ततउपायेच्छातत्र श्रवणविधिरितिचेद्धम्मः। तथाचाहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौपरान्नयकलप्रतिसंधानेतत्र
फलेच्छाभावेनरष्टसाधनताज्ञानाभावात्तथाप्रवृत्तिनेष्यादितसर्थः। प्रत्यवायादीति । गुरुणामाह अहरहः संध्याकर्तव्ये
तिविहितेः न्यायंसिद्धिविरेतास्फलमलोविप्रतिसंधायेवबालानामपिप्रवृत्तिरितिभावः। तथा चवेतन
नित्यंनालेनेतितिदर्षं । नन्वेवमपि एवं । नित्यस्यापिकाम्यत्वे । कामनेति । अधिकारिविशेषणांहि अधिकारः (व
यावन्निमेष्ठवितन्यान्वजोविलम्बिकारः। काम्येतुकामनावानधिकारीतिकामना अधिकारिविशेषणांस्यादित्सर्थः।
नस्यादिति । अधिकताकारोपणसतापः पापाः श्रुतिबोधितंस्वर्गकरणोपिनयतसत्वापः। अधिकारिभावात् । तथाकामनाम
नेनाकरणोपिप्रसवापनस्यात् अधिकाराभावादित्सर्थः। यदीति । तत्रकामनाविरहप्रयुक्तानित्याकरणस्य लेन । व्रक्तितस्य

त·प्र·श· तत्रानेयमेनकाम ना॰मेन· प्रकरणांतरात्रालस्यादिप्रयुक्तमिति· अधिकारोस्त्येवेति· कामनेति· निमित्त रकाम्ये कामनाख्य
विकारि विशेषणानित्ये काम्येऽश्रुतितत्कालजीवित्वमेवाधिकारइतिकामनाश्रवणापि नश्रवणेविती तिभावः· इदमप्याव
नतमपि समस्तइतिश्रवणान्नयः· प्रामाणिकत्वात्· प्रमाणासिद्धत्वात्‌इत्यर्थः· न ऽयकलहेतोरेवाधिकारत्वाकामना
पात्रिकारि विशेषणात्ता इव कारः· कथमस्य काम्यस्य मनताज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रमात्रे हेतुत्वमित्यत्राह· स्यवानेति
·कामनेतरेति· तथा च कामनायाञ्चाधिकारत्वेपि कामनेतराश्रुवितत्कालजीवित्वरूपयावदधिकारत्वंनित्याकरणो
प्रसत्वापरतिकामनावि रहकालेपिनित्याकरणप्रसङ्गमयरवतिभावः· नाकिंचिदिति· काम्यगोचरप्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधन
त्वज्ञानत्वेन कारणत्वमिति मत्वा तज्ज्ञानत्वेन प्रवृत्तिमात्रमेव कार्यताज्ञानहेतुत्वमिति प्रमाणान्तराणामेवैयर्थ्यं· नित्यमे

त्वं विधिनापचारापातेविशेष्यरूपविषयेनिषेधः विशेषे शक्तिस्ती कारे श कामसमर्थं नरति भावः कार्यंतर्हीति· तत्रनवदतिष्ठ
नतु वंचित स्यानिष्यफलेहास र्थः· श्येनेनेति· अभिचारेन· दुःखं दुःखमात्रतत्रकामनावानश्येनेन यजेतेत्यर्थः· निषिद्धत्वेनेः वि
के· प्रायश्चित्तजनकत्वं· हिंसात्वेनेति· नहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यनेन हिंसामात्रस्यैव नरकसाधनत्वबोधनात् इतिभावः· अभा
वाद्यनादिति· नरकसाधनत्वबोधकप्रमाणाभावादित्यर्थः· न च हिंसात्वमेव प्रमाणमितिवाच्यं· तस्य निरस्तत्वादितिभावः·
न ततो हि नरकसाधनतया अभिचारिकाना मपि कार्यत्वं तत्प्रवृत्तिरित्यत्राह· श्येनादीति· आस्तिकानां नरकभीरूणामित्यपा
श्येनस्य साक्षान्नरकसाधनत्वेपि नरकप्रयोजकत्वं तत्प्रवृत्तिरस्तु नरेवनत आस्तिकानां प्रवृत्तिरितिभावः· श्येनमाना
भाव इति शंकते· नन्विति· मानेति· हिंसाप्रामाण्यः नरकेति· नहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यनेन नरकजनकत्वबोधनादिति

न·प्रश· भावः।विनष्टइति·गोविविनष्टे सतीत्यर्थः।ततश्च हिं॰ दृष्पकहिंः।गोवधेति· दृष्पकहिंगोहिंसकत्वापत्त्यास्तायिगोवधप्रापश्चि
त्तापत्तेस्तत्संभावनयानवत्स्यापिकृपकारगोमृत्योःस्यादितिभावः।नदिति·तन्मृत्युगोग्गातकृत्वव्यापारमात्रंहिंसारसत्तुपत्र
ते·पञ्चमरणोद्देशेनकृतघातः।तेनवमरणानुनितंनचापिहिंसकत्वापत्तिरतोमरणोद्देशकृतव्यापारत्वमितितद्रूपंपि॰
रणोपधायकव्यापारत्वं·तथाचकृपस्समरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वान्नतत्कर्तृगोविधकर्तृत्वमितिभावः।तत्रापत्तेः।उद्दे
शात्तापत्तेः।तथाचतस्यापिश्राद्धवधकर्तृत्वापत्तिरितिभावः।अवदृष्टेति·तथाचमरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वेसतिअदृष्टा
द्वारामरणाजनकव्यापारत्वंहिंसात्वंतन्निसंध्यमतत्वयागस्यादृष्टद्वारामरणजनकत्वेनहिंसात्वमितिभावः।नहोतिअदृष्टाम·
द्वाद्वारामरणाजनकत्वतस्यविवादितत्वेहोमर्थः।कर्पामिति·हृपेनेनाहिनाहमरणाजन्यतेकिंतुकालान्तरे·तथाच

चादृष्टाजीकारस्यावश्यकत्वात्तअदृष्टाद्वारामरणाजनकत्वरूपंनहिंसात्वमितितन्नचबलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यासत्त
तपाद्यैनेनाभिचरेतयजेतेतिविधेर्नोबाधकतापमितितिदृष्टः।प्राचीनमतं·स्वासंप्रकाशयन्नवीनमतमाह·नचात्मनिष्ट
द्वि·विनिगमनाविरहइति·तथाचबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टसमायनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेनहे
तुत्वेतयोर्मिथोविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेणानविशिष्टरूपेणकारणत्वमितिभावः।नन्वविशेष्यभाव
विशेषणमितिन्यायेननावच्छेदकत्वेनविशिष्टपाराविशेष्यभावेविनिगमनाविरहःस्यात्·किंतुकेवलद्वयानांतिन्याय
त्वात्तविशेषणानांज्ञानपर्याप्तिविशेषणानन्यवच्छेदकतायाव्याप्तअदृष्टान्निवारिणीकारणादितिवाच्यं·नानासंबंधाव
च्छिन्नावच्छेदकतायास्तकत्वसाभ्यसंबंधात्महानसीयपवन्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तकत्वसाः।महानसीय

तेवान्हितेवर्णीकारेमहानतीयतेसमवायसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतानुपपत्तेरतापत्तेस्तस्याप्यासङ्गहत्तित्वमवच्छेदकमुद्रास
नादितिरिक्तमेकते· चाँक्तिति· तेनतेनापीति· वन्नवदनिष्ठानन्नुवंपीष्टसाधनतावितिविशिष्टक्षेतिसाध्यताज्ञानेनैव नव
तिसाध्यतावितिशिष्टत्वनव्वदनिष्ठानन्नुवंधीष्टसाधनताज्ञानेतेन वनवदनिष्ठानन्नवंधित्वविशि ष्टक्षेतिसाध्यतवितिशि
ष्टष्टसाधनताज्ञानेतेनरष्टसाधनत्वविशिष्टक्षेतिसाध्यताविशिष्टत्वनव दनिष्ठानन्नवंवितज्ञानतेनापिरूपत्वादनु
तामितपर्थः।तेहीति· कृतिसाध्यताज्ञानत्वादिनाकृतिसाध्यताज्ञानत्वेनेष्टसाधनताज्ञानत्वेनव नवदनिष्ठानन्नुवं
धित्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमक्तिमर्थः।लाघवादिति· वनवदनिष्ठानन्नुवंधित्वेष्टसाधनत्वेकृतिसाध्यतेत्येतत्रयमप्येकरूपा
पादकत्वेनैवातेविशिष्टस्वरूपानैः विशिष्टरूपेणैवहेतुत्वमितेकस्यापिकारणाभावेनैवानवाद रतित्ववात्प्रा

पः।स्वावच्छेदकतापायात्प्रहत्तित्वावच्छिन्नायीकायात्तस्मिपोविशेषणाविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणाकार्यताया
भावात्पादकत्वमैक्यंतयावच्छेदकयोर्गवाविसमवोतित्वत्वच्छेदकत्वायत्वात्प्रत्येकरूपेणोवहेतुत्वमवितमिति
भावः।विकीर्णाद्वाराज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वा· तत्रचिकीर्षात्वावच्छिन्नेप्रतितेनविशिष्टरूपेणहेतुत्वमितिकृतिसा
ध्यताज्ञानत्वेनैवेत्याह· वस्तुतत्वमितितिविचीर्षाप्रतीतिः चिकीर्षात्वावच्छिन्नंप्रतीत्यर्थः।इष्टापाः समानप्रकारकची
माध्यतेनेष्यमाणकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छांप्रतिकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैवहेतुत्वमपसेकृत्वितपरूपेणावि
शिष्टरूपेणाश्र· तेनरूपेणहेतुत्वेगौरवात्तमानामावोचेतिमावः।नन्वेवमिति· एवंकृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैवचिकीर्षात्वा
वच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वेदृष्टानन्वेपीति· कृतिसाध्यताज्ञानस्तत्रापिसत्वादितिभावः।प्रार्द्धवोति· कृतिसाध्यत्वादेति

 कीर्षो न्मायेवेत्सर्थः। तथा वेष्टापत्तिरिति मा कः। शंकते । इष्टेति । मंडलीकरणोद्देश्यसाधनतया मकालेविकीर्षोभवतेव
मतइष्टाजनकत्वेन ज्ञातइति । मंडलीकरणाफलत्वयाविकीर्षाना यादाय्यवेश्वसतत्क्षवादि विकीर्षाप्रातिस्वरतादिशा
नत्वेनहेतुत्वादितिउपाधतया श्वापादनीया । सातुनसंभवतीतिविशेषसायमन्यापलेजनीयसाधनसाम ग्राः स्वह
धेति-दुर्वाविध कारितादिन्याहउपायेच्छा पाः। पासामाम सामग्रीतसाध्यभावादित्सर्थः। शंकते । केयमिति । इच्छेति । इत्सताप्य
च्छा दाविच्छात्वेनोपायेच्छात्वावच्छिन्नप्रतिइष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानत्वेन हेतुत्वं
त्वादौ विकीर्षात्रापेन वाविकीर्षात्वावच्छिन्नप्रतिक्षे तितासाध्यताज्ञानत्वेनहेतुत्वं मंडलीकरणाविकीर्षाजायमानाज रम्म·
यायतयेवसाम्नात्। सा वनसंभवति उपायेच्छासामाग्र्यसामग्र्यभावादित्सर्थः। बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानाप्रतिबंध

कामिति । बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे पापमात्रापनिभ्वयतेयोज्ञेअकृतपापन रमावत्पाप्तत दभावेच्छेदश
धर्मेदर्शी नादीनां प्रतिबंधकत्वे वगौरवमानाभावा सरसो वात्कारणारदर्शितः। विघमानेति । विधमानायाइच्छातोद्वेषोयास्त
साधनताभ्रमस्य चैः। नत्वसमादिति । नरकसाधनताया यदुक्षवदिच्छाविषयत्वं स्वात्मा चनताज्ञानं कारणमितस्वर्थः। तत्सापि । इच्छाविषय
त्वसापि । स्वर्गेति । नरकसामाप्यादि उच्छेतत्स्य चनता ज्ञानं कारणमितिद्वसारादि च्छामरकालेनपाकादाविच्छे
दयइति । नरकबलवत् दनिष्टाननुबंधीषसाधनताज्ञानविशिष्टानस्य वेनाप्रतस्तत्कुपेणाहेतुत्वेपि विचेनीघ्रगादौ
पापनिषेधस्मै साम तत्राह । निषेधापीति । प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्येव विध्यर्थत्वया पेनत्कुपेणज्ञानस्य प्रवर्त्तकतावि
नैनरकतोद्दाशानिरासि । पादः। नचेपेनरूपेणाप्रवर्त्तकज्ञानविनेनरकतोशाशक्नीसचमानाभावात्तर्वाष्टवाद्धौ फीष्टमेव

तर्कप्र॰ प्रसमाप्तिरित्यत आह नान्विति। विशिष्टं बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टव्याप्तिसाध्यत्वं विशि
२२ ष्टमेति। बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टव्याप्तिसाध्यत्वे शक्तिः एतद्व्याप्तिसाध्यत्वविशिष्टब
लवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वेन बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टव्याप्तिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वेष्टसा
धनत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टव्याप्तिसाध्यत्वे वैविधिनिगमनाविरहात् तत्र चक्रकदोषगौरवाभ्यामे
करूपेणैव शक्तिरिति भावः ननु बलवत्वं जन्मक्षयेष्टसत्वकत्वं जन्मसु [illegible] मात्रगोचरनीयः विध्यर्थत्वप्रमे
समेनेति इष्टसाधनत्वसमव्याप्तिसाध्यत्वसमवन्नपिन्वयबाधापत्तेः विशिष्टरूपेणाशक्तौ तु बलवदनिष्टाननुबंधि राम
त्वरूपविशेषणाभावात् विशिष्टाभावसंभवान्नैवशक्तिः तावितेत्यत आह नञ्वतमिति तत्सकलंजनकत्वास॰ का

पेत्वात्। व्याप्तिसाध्यत्वात् इत्येति। तथा च योग्यत्वाच्च तयोर्नञर्थे नञ् यदि तिमाकः तार्हि कथं विध्यर्थमानबोध नमु तत्राह
विनितिति। ननु यावद्विध्यर्थीभावेनजन्यबोधे तेष वन्म तापि यावद्विशेषणाभावान्तर्विशिष्टाभावासंभवात् तथा च य
त्नेनैव विध्यर्थाभावबोधे नैव समानजन्यस्थानि भावः विशिष्टरूपेणाशक्तौ शपनोवप्रमाच नेन तुनसकसाधनमिति
तत्रविध्यर्थानामुपपादितः यन्नाद्वेष बाधनस्क मितिप्रावसंधानाचास्तिकानां नन्तत्प्रयुक्तेरित्युक्तेः तद्धनस
मक बलवदनिष्टाजनकत्वसविध्यर्थत्वे विध्यर्थाना चमत्ते वपि चास्तिकानां नन्तत्प्रयुक्तेः प्रवर्तकस्य बलवद
निष्टाजनकत्वज्ञानस्य तत्र सत्त्वात् तत्र बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्य च सत्त्वात् तव बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वस
च विध्यर्थत्वेन कथं नतत्र विध्यर्थताघटस्यापि प्रसक्तस्य रूपेणाशक्तौ विध्यर्थानामुपपादयति। यनेनेति। नाथ

दिति। बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वरूपमानमस्यबाधारित्यर्थः। अबाधादिति। बाधाभाववत्त्वरूपयोग्यतासत्वादित्यर्थः। नत्वबल
वत्त्वमनिष्टेदुर्निरूपमतआह। संक्षेपइति। नांतरीयकत्वमथार्द्रत्वं वलवत्वमानवत्त्वविकामिमारे।।१३।।मीमांसकानर
केवलनवतायहात्तत्रत्रप्रवर्त्तनारूपपादानिति हृदयं। ति। विनिरूप्यत इष्टमागमाहः। सोयमिति। क्रमेणानामहत
कृत्स्नमिति। अत्रतंत्रशास्त्रेविधिः। अपूर्वविधिरित्यर्थः। यथाव्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्रव्रीहीणांप्रोक्षणंनप्राप्तमितित्यत्रअप
वैविधिः। पाक्षिकेसतिपक्षेऽप्राप्तस्यनियमविधिरित्यर्थः। यथाव्रीहीनवहंतीत्यवघातस्यपक्षेप्राप्तत्वात्तेनैवनखविदलनेनापि
संभवात्पक्षेअवघातस्याप्राप्तत्वात्अवघातेनैवतुषापवापःकर्तव्यो नतुनखविदलनादिनेतिनियम्यते। इति व्रीही ह्य[illegible] ग्राम
वहंतीतिनियमविधिरित्यर्थः। तत्रचान्यत्रचयुगपत्प्राप्तौपरिसंख्या। यथापंचपंचनखाभक्ष्याइति वैधाभक्षणप्राप्तौ

तुपंचपंचनखाभक्ष्यानन्येइतिनियम्यतेइति पंचपंचनखाभक्ष्याइतिपरिसंख्याविधिरित्यर्थः। आशंक्यतेशलकीगोधादिव
श्रीकूर्मस्तुपंचमइतिपंचपंचनखाभक्ष्याः। नत्वपाक्षनुगाथायनप्राप्तियहेज्ञोःस्याद्यागावनमजेयेदितिनियमविधिस्यन्न
नतावेतत्स्वनाजनेनैवधीयते तस्ययागप्राप्तस्त्वात्। नाप्यजेनेपाजनापन्नयेः। त्वप्यापन्नयवनसाप्यागप्राप्तत्वात्। किं
तुयाप्रेतरोपायनिषेधपरइत्याचार्यविविधेयः। एवंपरिसंख्यायांयथंचपंचनखभक्षणस्यरागप्राप्तत्वात्तदितरपंचनखभक्ष
णानिषेधश्चावतिचेयथांतरतस्यावच्छेदकत्वाविशेषात्त्रिपमपरिसंख्ययोःकोविशेषइति। अत्राह। यत्नात्केयाया
विकल्पेनकायकोनयः। स्तवाथा। यथायस्याजनेयाजनप्रतिमहाम्यामेकस्याजनस्यासंभवात्एकस्यापनाजेनविकि
ल्पसंयोगानादीनामिमानेतस्यामन्यामभ्यामेति तत्याविकल्पेनैवान्यपःशशकाद्यिमासनिमिं तमेकस्यापिउभयमंभवान्

त॰कै॰भ॰श॰ मक्षणाकिपायामिन्त्रितानाममन्त्रपसंभवइति पारिसंख्येतिमे॰ ब्रह्मनेनिपमः पाक्षिके सतीति· कोविच्छेदे तेवंवर्के
दस्मार्थतेशाब्दतामांनियमपरीसंख्ये पोर्भेदः तथाहि· व्रजेनेन आपन्नवपसंनंघस्मशब्दाद्यनीतीह्लप्पारी नामन
न्वपोऽपोलिब्धातिपेषामेकान्त पेः पदानुन्न पसंतथानसंबंधयासंभवान्नेनेतरोपापन्नृदासेशवृतातपंकल्पोपांतुप
भोतीतिवाकेवन्हेरिवतस्मात्प्यार्थतंपरिसंख्यावा·तदभक्षणात्रिपाभापंवानामप्यन्नवपसंभवादितापंबनरक्ष दासोना
र्पः तत्र पंचानामपिसमुद्र पसंभवात·किंतुशाब्दएव· एवंचभक्ष पंचनखपरयोर्नियाक्लिलक्षणापापंचेतरपंच
नखानभक्षारतिवाक्यार्थः तथाचउपास्थितस्य दार्थप्रतिमागाद्रश्रूपास्थितपरापंक्लना स्मावंते मितावुनियमापे राम॰
स्पदोषत्रयवतीपरिसंख्येसाझः तावित्तंस्याजवादिजमार्जनेतद्रामवन्ने दस्मार्थतेपिरक्ष्यादामिनीजंयेदिसमा

प्राप्तानियमेपिइतरस्पवद्वेदसमाख्ताल्यस्पक्तात्तदृत्तथाचाक्षप्यारिवित्रिजेये देवतर्जेन्याजेनेवत्संपंघस्पदासाभा
वारीतिवेप्समाघनतादीवृद्धिः शब्दिः किंकजाप्तेऽ पवंप्रवेतिमामाकेरमतमाह· अत्रगुरवइति·तम्परस्पसाधनत
मनोधनाशाकृतमेवाह· तथाचाति· स्वर्गकामसेति· स्वर्गकामस्य यादृष्टसाधनेपागइति· अनेनविधिना· बोध्य·चा
पवीपं· तत्राविधिनासामान्यतरवाचापनत्वेद्वदेपिक्रतः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वबोधइत्यतआह· दृष्टत्वात्तेति·स
मैस्येवाति·स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात्स्वर्गरूपामिष्टविशेषावित्रतीतिविलिष्टत्वेन· यत्रार्थे करेशमारभ्यमेदा
नयसीन्याभदस्यात्तेनाह· याववस्वर्गोविच्छिन्नस्त्वाधनेयागइति·बोध्यमितिभावः· नवेदामेति· स्वर्गसाधनेपागइति
बोधपदिहेतदा कामेनपं·ऽभोक्ता स्वारे तस्मा·मोक्षान्तगमाह·नतम· आशुविनाशीत्वेनतत्तीयस्याधानान्निष्प

त॰ कैंष सप्रतिपोगितेन॰ असंभवादिति॰ पागस्पर्द्धा विशेषात्मकतपाल॰ तीयत्त्वोनष्टतयाकालांतरभाविस्वर्गीयचरहित
सखेनत्विंतासंभवादित्पर्थः। न वेति॰ साधनताहि द्विविधे॰ साक्षाद्वापरंपरया वेति॰ साक्षात्स्वर्गसाधनतायागाचेपि पर
परपात्स्वर्गसाधनतायोपेवाधकाभाव इतिभावः। परंपरेति॰ परंपरयास्वर्गसाधनतांहि स्वर्गसाधनापूर्वसाधनतातत्व
स्वर्गकामापव्रतेति वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वमपूर्वं तु पास्थितमादुर्यहमितिभावः। कृतिसाध्यत्वमपि न विध्यर्थ इत्याह॰ नापीति
॰ कार्यत्वं॰ कृतिसाध्यत्वं॰ न विध्यर्थ इत्यर्थः। स्वर्गकामेति॰ इष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वेन स्वर्गकामस्येष्टसाधनयागइति
बोधः। कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वे तु स्वर्गकामी यत्कृतिसाध्यो याग इति बोधनीयं॰ तच न संभवतीति भावः। तदेवोपपा दय॰
दयतितथाहीति॰ यादृशेत्यादृशोद्देशेनाभावस्य योग्यतानपेक्षतादृशोद्देश्यत्वोगरूसत आह॰ योग्यताचेति॰ अतएवानयप्र

योजकरूपवत्त्वस्पयोग्यतातादेव॰ तथोक्तमिति॰ पयसासिंचतीति वाक्यं योग्यमित्यर्थः। नास्तीति॰ सेकान्वयप्रयोजकं
द्रवद्रव्यत्वेनास्तीत्यर्थः। तत्स्योक्तं॰ वन्हिनासिंचतीति वाक्यमयोग्यमित्यर्थः। तत्कृत्यस्वर्गशाब्दबोधे योग्यताज्ञानं कारणं आस्त्यां
न्वयप्रयोजकरूपवत्वमेवयोग्यता॰ तत्रकिमित्याह॰ प्रकृतेचेति॰ स्वर्गकामापूजेतेत्यत्र च कामीति॰ कामितकृतिसाध्यत्व
स्यान्वयप्रयोजकंरूपं इष्टसाधनत्वमेवतत्कृतइष्टंस्वर्गकामेनैव प्रतिसंशब्दबोधाभावात्॰ नच तत्र इष्टसाधनत्वं दृष्टांत शक्यं
॰ स्वर्गकामिति॰ आशुविनाशित्वात्साक्षात्साधनत्वस्यापरपरापूर्वकल्पनाद्वारा परंपरयासाधनत्वस्य दृष्टांत्वमशक्य
त्वात्स्वर्गकामेत्यर्थः। तत्र तथाह॰ आत्मादिरिति॰ इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य चापि तु मया कलाद्यर्थपर्यन्तस्मेवाद्यस्ति
र्थः। कार्यत्वमिति॰ कार्यमेवविध्यर्थः। तत्रप्रकृते॰ पूर्वमेकपद्यचरणतीत्यर्थः। अन्वयप्रकारमेवाह॰ तात्पर्येति॰ कार्यरूपविध्य

त·कं·प्र र्थे॥ विषयतयेति। यागविषयकं कार्यमित्यर्थः। लिङो वृत्तिविभागः। अत्र पक्षे स्थितत्वादिति। सर्वेषु पक्षेषु स्थितत्वे वा शक्त्याघातः। अपूर्वं
तं हि पूर्वं प्रतीतमिति भावः। तच्च कार्यं। अपूर्वे शक्तिग्रहः। लिङि शक्तिग्रहः। अपीति। लिङः। कार्ये पदे एव शक्तिः। किं तु
कार्यत्वेन रूपेणाघटपटादिरूपसामान्यमात्र एव तत्रैव च शक्तिग्रहः। नन्वेवमपि जन्यबोधे कार्यत्वेन घटादेरेव भानापत्तौ
यमपूर्वं प्रतीतिरित्यत आह। योग्यतेति। नहीति। अन्यादिति। घटादिरूपकार्यस्य यागविषयकत्वाभावादिति भावः। समाना
देरपीति। संग्रहः। तदीयत्वान्न स्वयागविषयकत्वात् यथा न कथमपूर्वत्वाभानमिति भावः। कार्यमिति। कार्यत्वरूपेणाघटपटादि स्व
व शक्तिग्रहः। ततः यागविषयकं कार्यमिति वा चेत् स्वर्गकामस्यापि नियोज्यनियोजकभावसंबंधेन कार्ये अन्वयादपूर्वत्वानवगतेः राम·
किं नियोज्यं किं नियोजकमत आह। नियोजकत्वं वेति॥ स्वर्गकामीति। स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं। कृतिसाध्यत्वं वा

र्वं प्रामाण्यं। ननु कामिकार्यताप्रतीतिसमानत्वं तत्रानारोपितमस्त्वित्यत आह। नहीति। स्वर्गादेरपि कार्यत्वेन भ्रमयाऽकत्वं का
म्यादन्यथेति। अन्वेतीति। तन्मते अन्यप्रयोजककृप्तत्वेन स्वयोग्यतात्वेन प्रतियोगिता याग्यता... मानात्तस्मात् अतसाधनत्वप
विशेष्ये कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनताज्ञानविशेषणत्वेनान्यप्रयोजकतया कामसाधनताज्ञानस्यावश्यकत्वान्यास्तां ना
देः स्वर्गसाधनत्वपातालाना नतन्न कामिकार्यताप्रतीतिः। ननु ज्ञानादेरपि इष्टसाधनत्वभ्रमसंभवात् कामिकार्यताप्रतीतिः सं
भवेदेवेत्यत आह। नचेति। कामसाधनज्ञानादिकामसाधनत्वेन ज्ञायते इत्यर्थः। ननु प्रमाविरहेऽपि भ्रमः स्यादेवेत्यत आह। अ
पीति। नत्वत्यापि ज्ञानस्यापि स्वर्गसाधनत्वाज्ञानात् ज्ञानांतरं भ्रमेण कामिकार्यताप्रतीतिसंभवात् एकपदेन तत्र योग्यतेत्यत आ
ह। नचेति। नहीत्यर्थः। यागेति। स्वर्गकामनियोज्यकयागविषयकं कार्यमित्यन्वयबोध इति भावः। प्रथमान्तार्थस्याविशेष

त॰चिं॰प्र॰ कतो भाभिप्रायेणाह॰ स्वर्गकाम इति॰ कार्यत्वं च नियोज्यनियोजकभावलक्षणसंबंधेन योग्यतयेति॰ स्वर्गकामनियोज्यक
स्य यागविषयककार्यस्य मस्मासमभेदेनार्थेनाम इत्यर्थः॥ ननु कामिका पेक्षानयुरिष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकतया
ऽपेक्षितत्वपत्यस्य तन्न इष्टसाधनताज्ञानासंभवात् कथं स्वर्गकामनियोज्यकयागविषयककार्यमिति प्राचामिको बोध
इति चेत्॰ न हि वयं तेनापि यापना ज्ञानं कारणमाकिंतु तत्तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नेपपदकृत्वचितत्वज्ञानं मम्प तेतत्र च पत्र
तेन्सादौ कामिकार्यं इष्टसाधनत्वावगमादेव तमिति॥ नन्वत्र यदाधिस यदार्थ योग्यतायाज्ञाशाब्दबोधे मानस्य पेयतेतन्न
इष्टसाधनत्वस्य स्वर्गकामनियोज्यत्वं प्रति योग्यतात्वेन कृप्तमिष्टसाधनत्वमविषयीकृत्य तज्ज्ञानमिति चेत्तस्य॰ स्वर्गसाधनी राम
भूता पूर्वसाधनत्वमेवाहि यागे स्वर्गसाधनत्वामस्य पूर्वं स्वर्गसाधनत्वमानस्यावश्यकतया शाब्दात्रु पस्थापितस्यापि तस्याश्र

पीध्याहारस्वादिति॰ तन्मते प्रानोपगमात्॰ नहि प्रथमं तैरपि यागविषयकं कार्यं स्वर्गसाधनत्वबोधोर्न्नस्युपेयत इति किंतु आस्थि
रत्वात्तद्विशेषांहृतिसाध्यत्वान्वयात् प्राग् इष्टसाधनत्वबोधानुभवतीति तन्मतनिगर्वात्॰ अथ स्वर्गसाधनत्वं स्वर्गकामनियोज्य
कं यागविषयककार्यमिति प्राचामिको बोध इति तन्मतसिद्धं तत्र नु संभवति॰ अन्वयप्रयोजककृत्स्नवत्त्वयोग्यताज्ञानस्य
शाब्दबोधहेतुत्वात् कथं युगपद्भेदद्वाबोधः॰ स्वर्गसाधनत्वबोधानन्तरं कृतिसाध्यत्वस्य बोध इति तन्मतनिगर्वादिति चेन्न॰ तन्म
तेहि अमुं स्वर्गाय हुत्वाहितापास्थितेरपि वाक्यार्थबुद्धिकार्यकारित्वोपगमात् स्वर्गसाधनत्वं स्वर्गकामनियोज्यतादीनामपबोध
पार्थिवानामक्षस्वर्गीयहव्यत्वादेव शाब्दबोधेऽभानसंभवाद्योग्यतानिश्चयकतत्पदार्थविषयकशाब्दबोधस्यात् तन्मते॰ लोक
त्वादिति॰ ननु तथापि साध्यत्वसाधनत्वयोर्वैतोयात कथं स्वर्गसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरपूर्वैककतानविषयकत्वं नत्वया

न.को.प्र. गेऽइतिचेत्‌ वैदिकस्यत्वे एकविशिष्टेऽन्यानन्यपरत्वादित्याशयात्‌ उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विधेयेऽनाप्ततेऽत्रापि
नियमः इतिस्वसाधनत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकीभूतस्य हेतिमाध्यत स्याविधेयत याभाने नसंभवतीति सिद्धावस्य धर्मः साध्यत्वे
च्छसिद्धावस्यधर्मः साध्यत्वमिति प्रकृते तदेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेन इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्भानासं
भवे विधिस्यकृत्युद्देश्यमिति न्यायेन यागविषयकं कार्यमिष्टसाधनमिति न्ययबोधे वाच्ये कामावः आख्यातार्थस्य उद्देश्यतावच्छेद
कीभूतस्य ग्रामोपगमात्‌ ग्रामं यामं गच्छतीतिवत्तस्य चातिगच्छतीति सत्यपि शाब्दबोधाय त्वेनैवं यागोपि इष्टसाधनत्वके
तिसाध्यत्वयोरकृत्युद्देश्यमिति न्यायेन भाव संभवेन कृत्युद्देश्यपयामात्य तपोविरोधः इति वाच्यं तत्र न्यायागस्य प्रकृतस्यापतयापसा गम.
नं प्रकृत याभाने तस्याधर्मबोधकत्व नियमेन एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेन वानन्यपदबोधस्य यस्य तन्नामेद्वत्ता न्ते

कृत्युद्देश्यमिति न्यायेनापि अत्र स्वर्गकामोक्त्वा कर्मकवीजेन मादौ तिलकविशिष्टे कर्मकरणा वैशिष्ट्यमिति न्यायेन बोधोदया
त्‌ कर्मकत्वानियमेन तिलकसमानकालीनत्वभानात्‌ तिलकस्य कालीन कर्मकरणस्य नेष्टत्वं यदि वै कृत्युद्देश्यमिति
न्यायेनापि शाब्दबोधस्योपपत्तेर्दानस्यानेष्टत्वानापत्तिरिति चेत्‌ आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधानुपपन्नातावि
विधेयस्यैवेष्टकृत्युद्देश्यमिति न्यायेन [illegible] बोधे [illegible] नत्व चेन्नापनिर्दत्तो न्नमयन्न पुत्रवानमवेदमादौ
पुत्रभावसमानकालीनत्वं पुत्रेणावित्तायाविकृपविधिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेन बोधेऽनुपगतः इति चेत्‌ तत्र नजो विरोधि
भाव लक्षणायां पापत्वाद्यवेदिनोऽपुत्रे कार्यः श्राद्धविषयकत्वेन असमर्थादिरोधितत्वात्‌ तथा च पुत्रे कालसमानकालीनत्वं पुत्रेभावतेत
इति नेकाप्यनुपपत्तिरिति दिक्‌ अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतः यागविषयकं कार्यमिति प्रथमो बोधः यागविषयकं

न॰वि॰प्र॰ कार्यं स्वर्गसाधनमिति दृष्टत्वात्तयोर्वोधः स्वर्गसाधनं यागो विषयकं कार्यं स्वर्गकामनियोज्यकमिति तत्तयोर्वोधः स्वर्गसाधनं स्वर्गका
मनियोज्यकं यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकर्तृत्वे साध्यमिति वाक्यार्थवोधः ततश्च पदैर्वृत्तिसाध्यत्वं यागकर्तृत्वे साध्यत्वं विना
ऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यको यागः स्वर्गकामकर्तृसाध्य इत्यन्वयात्मकः कार्यता
निश्चयः ननु मोवोधः स्वर्गकामस्य वृत्तिः उपादानमनुपपत्तिज्ञानं तत्कृतत्वमनेन ज्ञानिनो वोधस्य यागादानिक उत्तच
तेः तिकोन्नेदाङ्ःकामस्य साध्यज्ञानजन्यमममेदं कार्यमिति कार्यताज्ञानेन स्वस्य कार्ये यागविषयकमिति प्रयमो
वोधः ततो ममेदं यागविषयकं कार्यमिति दृष्टान्तो वोधः अपवेनानियोज्यत्वेन स्वस्मोऽपवेनपः अपवर्जनिकाः राम॰
मिकृतिकार्यं नानुभवतियावद्यागविषयानन्वयतिक्रमं तमानन्दः मन्तेः कामेष्टनियोज्य यागविषयानन्तानन्दवेतियावद्या

ःकाम्यसाधनत्वेन ज्ञायते कामसाधनत्वेन ज्ञायमानस्य एव कामिकार्यत्वनियमात् इमेता दृशविमर्षानंतरं काममानस्यौ
स्वार्थनत्स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानं वतस्वर्गकामकार्यो याग इति तन्तोयोवोधः अन्नवाचिकामित नपरूप
न्वयः कामस्तनिष्ठस्वर्गक्रियाकार्यत्वाद्यभावात् ततोयथाहृदि कन्नीगं विना ऽनुपपन्नमनुपपत्तिज्ञानवलात्स्वर्गका
मोयाग कर्तृत्वेन नातिवृत्यर्थोवोधः स्वर्गकामस्येदं कार्यमहं मम स्वर्गकामस्ततो ममेदं कार्यमिति शक्तिग्रहः सम्पादयेत् प्र
तिमयानंयन्नमोवोधः अतिचः प्रहन्नितिनिवोहिकं तयाता नस्य पतमाकांक्षायात्रयाः ईः पवक्षवा स्यानीतिवहृष्यमेंद्
शोपाणाणावोधरूपमान्नमानि कंवोऽनन्यमेव शाब्दमिति तु नव्याः मरद्वाम्य साध्यप्रवेशापिपक्ष संयोगविषयकता प
मितेववोधो नतु स्वर्गकामस्य तत्रप्रवेशः अन्यो नाप्यपापत्तेः ततउक्तवोध पर्यन्तामितिषउवर्वोधात्सारोपेम्राङ्ः स्वर्ग

न॰ कौ॰ ॠ॰ काम्यनियोगत्वं यागविषयकं कार्यं स्यात् पि स्वर्गसाधनतेन ज्ञायमानमिति प्रथमो दोषः । न तु स्वर्गसाधनमिति स्वर्गकामनियोग
कृतत्वस्य स्वर्गकामस्य इदं कार्यमिति बोधकतया तत्र ज्ञायमानत्वे इष्टसाधनत्वस्यानन्वयप्रयोजकतामात्रत्वे स्वर्गसाधनत्व
नामानेक्षति साध्यत्वबोधानुरूपाद्यैति । इदं न ज्ञानमपूर्वविषयकं न तु यागविषयकं तस्मात् स्थिरत्वेन तत् इष्टसाधनत्वसिद्धये
इत्यादि । ततो मान्नियोगकं इदं कार्यं स्यात् पि स्वर्गसाधनतेन ज्ञायमानमिति पुनरपूर्वविषयकमदृष्टो यागोऽशतो न दृ
तीयं । ननु मान्नियोगकं कार्यमिति कारकतत्त्वं चैव कार्यं यो बुद्धियोगनत्साधनत्वात् साधनतानां यो गगतानवच्छेदकानां
मानस्यावश्यकत्वात् अपूर्वं कृतिसाध्यत्वं च यागे [illegible] साध्यत्वं विना उपपन्नं यागविषयकं [illegible] इष्टसाधनता ज्ञानं विना राम॰
ऽनुपपन्ना । न हि कामी काम्यादन्यत् काम्यसाधनतया ज्ञायमानं कार्यतया [illegible] यागे इष्टसाधनत्वस्य पादानेनावगतं कार्य

मानं स्वर्गसाधनतेन ज्ञायमानोऽधिकारी तं स्वर्गकामनियोज्यस्य कार्यं [illegible] ज्ञानं यागविषयकं [illegible]
कार्यत्वेनानुपपत्तेः तत्र [illegible] इत्यादि [illegible] स्वर्गकामः यागाद् [illegible] इति मान्नि स्वर्गकामविशेष्य [illegible]
स्वर्गकामस्येदं कार्यं [illegible] स्वर्गकामः तस्मात् [illegible] कामस्य नियोज्यस्येदं कार्यं स्वर्गसाधनतेन ज्ञायमानमि
[illegible] कामिमात्र [illegible] इदानीं [illegible] ज्ञान [illegible] यागविषये वाति
[illegible] किं [illegible] आत्मक मेव [illegible]
[illegible] ज्ञानं विना [illegible] साधनत्वस्य [illegible] कार्यतया [illegible]
[illegible] इति साध्यत्वात् [illegible] शाब्द [illegible]

त॰कौ॰प्र॰ ताज्ञानसंपत्त्यर्थं रक्षाधन तादृज्ञानसंपादनाय एवं शक्तिरिति न ज्ञानी मह इति दिक् । परे तु । नियोज्यस्वर्गकामीयं स्वर्गेमा
पकत्वेन ज्ञायमानं स्वाधिपागविषयकं कार्यमिति प्राप्य मिकोबोधः । नियोज्यस्य योग्यतावलेन स्वर्गकामे प्रकारतया स्वर्गका
मस्य संसर्गितया पायिमा सतेन ततः श्रूयते वैकृतिसाध्यत्वे पागे कृतिसाध्यत्वे विना ऽनुपपत्त्याभिमत्वेनपपत्तिज्ञानात्स्वर्गकाम
एवं घटितकाम मीयन तादृज्ञानसंहितात्स्वर्गकामीयः स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानो यागः कार्यमिति बुद्धितो यो बोधस्ततः कृ
तिसाध्यत्वेनानुपपत्त्येत्य तु पपत्तिज्ञानात्स्वर्गकामः स्वानियोज्यत्वस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकार्ययागात् कृतिसाध्यतामा
नयमावा स्वानेतिरसौ यागोद्धः । नन्वाक्षिप्ता कृतिर्न यागार्थतत्सकर्तृत्वरूपतया यागे स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यत्वमनेन तत्र । राम॰
नस्मापयतीति जीतेतिरस्तीयवाचवैपर्थ्यमिति चेन्न यागमात्रशक्तस्याख्यातस्य व्यापारबोधकत्वपायाध्याससकर्तृ

वि सांसांसत्तात्स्वपमांतार्थे विशेषणकृतो बोधस्सत्सुसंसिद्धत्वात् अत एव तत्रैवाख्यातार्थसंख्यान्वय इति । ततश्च नाख्यातार्थेन
विशेषतः कर्तृत्वस्यापन्नावगतेः स्वर्गकामस्य कर्तृत्वं यागजन्यफलभोक्तृत्वस्याधिकारितां विना ऽनुपपन्नमिति तदुपपत्ति
ज्ञानात्स्वर्गकामो यागजन्यफलभोक्तेति बुद्धिर्जायते । ततस्तस्य प्रवृत्तिः प्रवर्त्तककलपवर्तककज्ञानजननं विना ऽनुपपन्न
मितितदुपपत्तिज्ञानात्स्वर्गकामस्य यागः कार्यः स्वर्गकामो यागकर्ताबोधकाबद्धस्यमायेन स्वर्गकाम इति प्रतिसंधापपा
गोसत्स्वातिसाध्यः श्रुतस्य यागकर्त्राख्यातायिकोशोऽपि प्रवर्त्तकं यत्र भ्रमज्ञानं सुखसाधनत्वेतिप्रामाकरमतमवबोधयति । न तु परमा
र्थे तु श्रेयस्करतिर्न्यापवादीनां कस्याचित्तु पापसहातः स्वतः कर्यसंगच्छते । तथा हि । अपमानामोपापाचमामानामपापने
नयौतास्यासापागामामामा यजेतादि तरद्धप्राप्ताममस्यपामोविवाद्दतो तत्त्वात्स्वसातौ विषयश्च श्रु पदार्थे यो पञ्चात् कपालेन नस्यतमे

वामायां पौर्णमास्यां वाऽभ्युतोभवतीत उपांशुयाजमंतरा यजति तान्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यां प्रायच्छत् ऐं
द्रं दधिमवस्यायां वाऽमावास्यायामित नुनाग्नेयमष्टाकपालेऽपांशुयाजः अग्नीषोमीयमेकादश
कपालः पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐंद्रं दधियागः ऐंद्रं पयोयागश्चामावास्यायां विहिताः एतेषां समस्तानां दर्शपौर्ण
मासयागनामधारिणां तथा स्वर्गं प्रतीव परमापूर्वं प्रत्येकमपूर्वं सहोत्पन्नं संभवत्कालिकापूर्वमेवापि वाप्युत्तमपर्यंतरत्ने
न अत्र च तैः फलमात्रं दर्शपौर्णमासयोर्वरतयापि नपरस्यास्य फलहेतुरत्काऽपूर्वमेवापकं कामपूर्वि चरे वापूर्व हेतुः तेन
पौर्णमास्यामावास्याजनत्वस्य वाच्यत्वमसौ कालाद परिपत्याघूटापूर्वं वा व्यक्तितत्त्वमुत्पन्नानि वा कामापत्त्याश्च येषां दीनां
निपातमापूर्वं ततो वा पूतावत्कालमस्यापि व्यापारकालत्वपापतया तानत्वमवान्तरतश्चाग्नेयादीनां पदस्तामापूर्वं किना

राम.

निशयापरमापूर्वं वेत्व व्यापारकालवाधेकालिकापूर्वोत्पत्तिकल्प्यंते तद्द्वारा व नेषां परमापूर्वं साधनत्वमिति अत एव वायवीवि
नापरमापूर्वं त्वद्व्याग्नेयादीनां परमापूर्वं साधनता उत्पत्तिर्वाक्ये ऽतो यत्र परमापूर्वं साधनता पाश्चात्सात्यदत्तमपूर्वितरा
कालिकापूर्वोत्पत्तिकल्प्यंते इति तत्र सिद्धांते तत्र कथमुपपद्यते तथाहि यथा व्याघ्रविनाशितपायाग नस्यपरमापू
र्वाद्यो मुक्तापापरमापूर्वं साधनतापि दुग्धहा नाहि परमापूर्वं समानेयादीनां प्रत्येकं व्यापारात्तथा च तद्द्वारास्त्वंग सावनतानिवा
तापिकथं परस्परं घटकापूर्वोत्पन्नपादेमापरमापूर्वं प्रति परं परमासाधनत्वसद्भयं हत्वातः पाण्ला वाक्ये न परमापूर्वं
साधनत्वग्रहसंभवे पितत्तस्वदापतावच्छेदकाग्नेयता वाक्ये न वाक्यान्नस्यापि व्यापारकालस्याय हेतसामामपतोद्दश्यताना
न्नयावल्लनेकालात्ताराचविपकलजनकापूर्वविनाशितावाक्येन फलपर्यंतस्यापि व्यापारकालस्यात्तमवेदष्कतारमापूर्व

त.कै.प्र. स्यापि वाच्यत्वं दुर्वारं स्यादिति॥ अत्रोपाध्यायाः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवायावच्छिन्नाभावोऽनुप घटत्वं समवायः प्रोक्तता योर्नैवमं च तीत्ति तदु
त्वा वैकल्के केले वा तेन घटाभावातत्वेऽसामान्यतानिरूढ कतया कालिका एवं नीकल्प्यत इति॥ तन्त्रानिंतं। अपि तु तेषामे
कैकल्के कृत्तसत्त्विन्न कालीन तत्त्व यात्रोपि द्विनत्वाभावादिति॥ नवीनास्तु कालिकविशिष्टकालीनत्वेन घटाभाव एवं तद्देश
गृह्यादीनां कार्यत्वेनापि स्थितप्रतिहेतुत्वाद् घटे॥ का[illegible]च तदाहितोत्तर द्वितीयसमवायेन कार्यात रूपावित्वप्रतिमंत्वा तं
तन्त्रस्य गमनं देहान्तरोपमोपलक्षणतिमं वाच्यात्वं ज्ञानजनकं वा समत्वं च॥ एवमाग्नेयादिना सामान्यत्वमा एवं
कामितिवाच्यत्वाद्विता सामान्यत्वा यज्जनकामितित्वं हेतु कामावच्छिन्नत्वा प्रकाशकत्वावद्धं इदं खप्रति तु भक्तत्वात्॥ न तम॰
तथ्यकार्यता जनकत्वावच्छिन्नयाने पमाए वं कपकार्य जनकत्वमेव यत्रैव तत्त्वमवौ रीत्यत आकाशान्तरो पालेन्मा

सामान्यजनकत्वात्समवायत्वपर्याप्यैव जनकतामिति कालिकाए वैशीकल्प्यतरस्माद्॥ अत्र च वदन्ति विकेनैवकालिका एवं त्रिकाम
हत्वेन च एक समतुल्यया एवं जन्मते न वैयाग्रामसामान्ये हेनैन सेकालिका एवं त्रिकसमहत्वेन स्कन्धसमुदाया एवं जन्म
के दर्शनविकलेन ग्रामसत्त्विकाले नरे हेतुत्वेन घटाद्वनिरूपत्वमायनत्वस्य न तत्र प्रादेशान्त॥ तामन्तसमुदायाएवं ग्रामा
फलीरात्काए वैत्वगे जनकजन्यतेरातिनवाए वैवाद्यु॥ तेन कोपि सद्दुःप्रथमान्विकान्तयोतस्य चामपयानुस्मान्ता
देवसमुदाया एवं जनकत्वं समभवेतज्ञान्यकालिकाए वैमानासाभावात्॥ एवं च कालिका एवं द्विक समहदेवनदर्शनविकृतन
वं कालिका एवं त्रिकसमहत्वेनयायाग्रामासत्त्विके नैसमुदाया एवं जन्मतेतामासमुदायाएवं ग्रामा फलीभूतास्ता एवं जन्म
तेरातिसत्ता एवं चार [illegible] मवेति॥ अन्ये तु पञ्च नत्या एवं समहत्वतन्मात्रः सामान्यरूपमा एवं जनकतावजन्मा एवं

त·चिं·प्र स्वीकारेणातेनं पंचाप्रर्वैस्तु हकारेणान्याय्य वद्दितोनन्तदानास्त्व यत्प्रमाप्रर्वजननं संभवात्·पदित्वषड्पर्वौस्त्री कारस्तत्सातेपामे
वमासात्त्व प्रजननकलं संभवात्कथं प्रमाप्रर्वं सिद्धः।न तु यथास्याप्रसैकम हेत्वत प्रामिलितानां हेत्वत मन्नतेनयं तु नामे
स्वषथमापित्या पाद्धा रेव· अन्यथा केषां विद्यापारतः कस्मा वेत्मा साक्षादितिनानाविंपत यामेनल नस्य प्रयाजक्त लेगार्थ
तत्वेन तगमाव· एवं प्रत्यासत्त्यातरूपाणगो वृत्तु पाकत्वावच्छेदकप्र दस्ममान्निया हत्ततत्य यानाविरेवूप्रथम पदत्तलात्म
चानमन्ना श्रुत्विना शितस्या प्रमाप्रर्वजनकेनत्यितेपश्चाद्दुरात्विनाकानां प्रवृत्तिरितिनतः षड्पर्वैः प्रथम कृत्नेवति
षप्रमाप्रर्वस्मा न पापामिद्धिः उपजीव्यविरोधादिति वेन्न· कृत्स्नप्रसक्तधर्मावच्छिन्न कार्यताना कार्णानां समानाधीना कार्यां राम·
नातिः तत्र वमासाक्षान्मेन नानां संभवेव्यापारक स्पनामिसेकावेयमेत्व नमाकिं विना नानाव·नहि यागस्य व्यापारद्वारामेत्व

नामिति·तृत्तमाप्रर्वमापेव्यापारद्वारामेन नं काश्चित्स्यपैनीतित्वद्रादिमाणा दानस्योन्नरागैतयाशमम्बकनस्यमासा
सरमाप्रर्वषड्जनं कलाश्च संभवान्तत· एवं षड्पर्वौनां कोऽपि प्रमाप्रर्वमानरूपकं दर्शपौर्णमासोत्तरागमसाक्षाद्देवप्रमाप्रर्वैद
तः न तत्वेन्न समयं प्रमाप्रर्वैकल्प्यतदेतिनतत्वद्वारापेक्षा षड्पर्वौ द्वारा मांगप्रधान षद्रूपेप्रमाप्रर्वैजन्यां तदर्शपौर्णमासा
अंगतत्प्रानमा नानिकाचाषड्पर्वौ अन्यप्रमाप्रर्वं प्रते वेन नकल्पादिसाक्षाद्विनाशः नतु दर्शेतापूर्वैकल्प्य न तु नान्यापि
तित्वेनासिद्धातः। तथा च पत्यायादान्यणायाचस्वरेंत्वेन पातवदिति विशेषमाश्रालयानवाधमसपादेनाकल्पनं कौत
शेषहेतुत्वेषात्रानंतरं उपनतानां पूर्वैकल्प्यं नेतत्पायानुमानस्यव्यापि स्मार्यतेतेन· हेतुहेतुमतो लिंङ्·तत्तशाप्तमनवलापवा
पपंमान्त्रं दृष्टं तेनत कार्याणां किंतताद्विनं नवकलावपप्रात्·ख्यातोसा मनरक हेतुत्वं कल्प्यते· तत्वदार्शनायदैनेना

अनुपपन्नमिति तत्कल्प्यं तु इह तत्कार्यत्व शक्तौ लिङ् कार्यता माह· कार्यत्वं विने ष्टसाधनत्वग्रहं दुर्ग्रहं· साधनत्वं नाम यागादिद्वेषं तत्काराहितेसति
नियतत्व एवं वन्हितत्पंकार्यसहस्त्रवत घटितं· कार्यसहस्त्रतते व सामग्रीतत्स्वाधारघटितत्वमिति कामस्य नेष्ट एवं वा च्यतानत्रम कृतार
ति· केचित्तु हेतुहेतुमतोर्लिङ्· तत्र आशनवलात् पौर्वापर्यमात्रस्तु दासीनस्माधारणावच्छेतेनतत्वमवाहितपूर्ववर्तित्वतत्पंकारणत्वं· तत्
त्वमिदसा अभमपिया त्यागेम्मीहं साध्यायोपपूजातेद्रतिष्ठसन्ति कन्यनकारणता वगमइति न दुर्मितावदेवं मवाच्यता॥ अथ वा पयो
गश्राघम्याभ्यां नियतपौर्वापर्यबोधानंतरं रतिष्ठेनि ष्टतिपरत्वयहेनावगमरित्यमिति विधिः कल्प्यते· तेन ज्ञानवगोरागमावतिपयंकं का
र्यमितत्वयुबोधः तदन्यथानुपपत्त्याराधारागस्य च कहेतुतं कल्प्यते· नहि च्युवगोरमसाधिष्टसाधनत्वविनाः वगोरागमावतिं
षयकं कार्यत्वं भवतीति दुरितात्यवं कल्प्यमिति प्राहुः· अनुसर्गकामोपजेतेसादौ लिङः कार्यं शक्तिः पागादेष्टसाधनताशितया

तचेष्टसाधनत्वमनासंभवात् स्वर्गकामपदे योग्यता न्वयपोग्यम एवं मेव स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधेवि
षयरत्वियपर्यवसितं· अनांताना वदेवकामस्य ... नित्ये विषये सुविनिम्यलेसंध्योपासनस्य क्रियायांतु विषयितया
अनयामाने अमे देवेवकार्यं अपसमवात् ... कार्य ... अन्वयवोधे क्रियायाम् एवं कार्यपाः अतीतानाम् एवं विषयित्व
मिति केचनेदिकाने योगसंवा एवं वोपदस्य ... पदे ... वस्तु रूपकालेवेनवधेः कामेः स्वर्गकामोपजेतेसादौ·
नित्य अयहः संध्यामुपासीतेत्यादौ· निषेध्ये नकलञ्जं भक्षयेदित्यादौ· अपूर्वमाहेति· लोके पर्वते पादौ अन्यन्नमन्यसशक्त
यितया कार्यत्वेन शक्तिः· कामक्रमेत्तु कार्यं कार्यत्वमपूर्वीन एसाधनत्व एवं समेतमशक्यत्वातृक्रियायाश्चास्थिरत्वया वत्तनेष्टसाधन
नत्वा योग्यरं पायरकार्य वोपास्थितपकार्ये लिङः शक्तिः कल्प्यते· तत्र कार्यं वस्तुगम्या क्रियातिरिक्तमेव वेदिकाविधिजन्मवा

न·कौ·प्र· प्रतीतिनिसानिषेधविधिस्थलेपिक्रियातिरिक्तकार्यमेवबोधविषयइस्तपूर्वंविषयत्वसंबंधेनवैदिकेविधिस्थलेवोधइत्यर्थः
इदंतावितं·निषेधस्थलेकलंजभक्षणाभावोपेक्षायाभिसंतुभवेकलंजभक्षणाभावस्यप्रागभावरूपस्यतत्कालीनस्यास्त्रिक्रियाति
रिक्तस्यासंभवेनकार्यत्वस्यासंभवान्नापूर्वंनाम·।।योगसिद्धम्भाकारासकार्यत्वस्यप्रागभावेप्यसंभवादिति·ननुसामान्यतःसि
द्धान्तबोधेनकार्येशक्तःपश्चात्तादृशवापिकार्यबोधःस्यादतआह·लोकेनेति·अपूर्वेतावत्पर्सभवात्क्रियातिरिक्तकार्यबोधा
संभवेनक्रियाकार्यत्वबोधायतत्रैवलक्षणाम्भवः·।अनन्यलभ्यस्येवशब्दार्थत्वान्नतत्रकार्येनापिशक्तिरितिभावः·ननुलाघ
वात्लोकेकार्यत्वेशक्तिर्वेदेतुकार्येलक्षणास्तुवाक्तिंनस्यात·ननुपरवीसुपास्थितिमात्रेशक्त्यसंभवेपकृत्ययत्नत्वक्षणायहीसंभवान्नलक्षणाम
रोतित्वाच्यकार्यत्वस्यशक्त्यसंभवेपसमानाधिकरण्येनतेःकार्यंगम्यतेइति·मेवं·लाघवात्शक्तिरूपदस्यानन्यभावकत्वेतयानिउःकार्येलक्ष

णास्वीकारे·एवंनतुकृत्यापत्तेः·।नचवांगवांघोषइत्यत्रेवयआदि यदादेवनोवोसतः·इत्तराणितुस्वार्थेउभावकनात्स्वानामितिवाचं·
कलतागमेतयानितो यान्ताधेस्तदस्तुभाक्त्वलपदेनतु स्वांशस्यापित्रनन्यलभ्यत्वात्तगंगायांघोषइत्यत्रापितीराणितोपः·घोषस
दस्तुभावकत्वंघोषपदस्यनतुतीरस्यापिशाब्दबोधविषयत्वं·तीरस्यतुसंस्कारादेवोपस्थितस्यतदन्वयतपात्तेः·घटस्याघटोप
स्थितिर्लक्षणेतिमतेनागास्येनपदासम्बन्धस्यरेखायाघरस्यसंचवधितीरस्यपस्थाप्यते·तथाचामत्तेः·पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपतया
ःसासत्वेनतीरस्यशाब्दबोधासंभवात्·तत्राप्युपस्थितेनापितुतान्निबोधानानस्युगमात्·अथवेसत्तवपदमयुत्तौतेयानसत्ताववला न२
डानसंभवः·।नत्वत्रघोषोयोहमलादितत्त्वस्मयमतेपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्नसात्तेः·एवंमसयानामुक्तस्यपाभिनत्तार्थवोधकत्व
मितितिनिपमावतीगायेकरणाक्रोघोषइतिवोधात्मयपत्तितितिरस्यापित्तरस्पदादेवशाब्दबोधविषयत्वमपेयामितिरयआदि

त.चिं.प्र. दादेवकार्यत्वमात्रान्यत्वेपयोगाय इत्थितापर्वेवोधसंभव इतिचेन्न अव्याप्ति लक्षणाणां लक्षणीयविशेषणाकत्वात् विशेषणकान्यत्वेनोभय
नकलनियमात्कार्यकामकार्यविषयोपायत्वेपि बालुभवोपजिपदेनजननीयः केवलं आकांक्षितः तस्य कार्यत्वेनाज्ञातत्वात् अत्र मका
रकत्वेपिस्वर्गकामबोधकं यागविषयं कार्यविलक्षणपुरुषाकांक्षितान्यत्वे तत्र नसेवप्रवर्तकत्वास्थापनेनाकांक्षितत्वात् अत्राप
तस्मात्तन्न धात्वितरूपतपाततन्त्र कृतित्वावच्छिन्नप्रातिस्विकीतावच्छेदक तस्मान्नाह्रायतस्मान्नुवशेकार्यविशेषणत्वभेदानाम्
निवेशेवनाधवसंभवेनमुख्यविशेष्यतायानिवशमनवमेहत्वात् स्वर्गकामकार्यमिसवज्ञानतुपजिपदेनजननीयेनमुख्य
यागविशेषितकार्यमात्रेस्वर्गकामान्यत्वासंभवात् एवं तत्प्रागविषयकार्यविशेषणविषयकं तथा वक्ष्यमाणविशेषितकार्यबोधाराम
पनिङः शक्तिरिति अथवालोकेकालिङः कृत्याकार्यत्वेशक्तिः वेदेतस्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या अपूर्वमात्रे शक्तिः

एवं नशक्ततावच्छेदकेत्याभावे भवनानार्थं स्यादिति दिक् यामाकरमतं दूषयति अन्योन्यते इति कार्यत्वस्य बहुतिसाधनत्वस्य ना
घ्यात्वइति कार्यत्वविशिष्टे शक्तिस्तीकार्यं कार्यत्वाशक्तेराववश्यकत्वात् नोपरहितविशेषणान्यायेनैत्त्वेव शक्तिरिति पक्षान्तरमेव
शक्तिविरहेः पूर्वोत्तपक्षयोरन्यतरस्यैव कल्पनीयतया स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधासंभवइत्याशंकते न चेति समाधत्ते नाम
मानाइति नचेति च नयत्र यागे अपूर्वत्वरूपपयोगतात्पर्यं नाविरहोनास्वीकारः अथ अपूर्वत्वोपाधित्वा कार्यकार्यत्वान्वये
जननपसुखसाधनताज्ञाना नात्मस्त्रयबोधसंभव इति भावः से कौते सेका नयप्रयोजकस्य द्वयान्वयनकरकार्यत्वविम
तेन स्वर्गकामप्रापपूर्वशक्तं यतसामान्वतीति वा कामाधिकारात्पर्यादिति भावः किंत्विति प्रकृतासमर्गवर्तपक्षनतरूपेषां नत्व
पयत्वासिंवतीमारोसमसगोमवाक्यार्थकृपतपातज्ज्ञानाभावव्यापकतात्वान्नविरहात्वाय धावत्वोपद्वरत आह तस्मात्

६

द्विः प्रकारकसंसर्गकत्वस्य वेशिष्ट्ये। संशयेति। संशयनिश्चयसाधारणज्ञानं शाब्दबोधे तथेत्यर्थः। अयेनेति। संशयासंभवेन। एवं
सति। अर्थद्वैधानिःसादित्यर्थः। अथवा कथं शक्तिग्रहस्यान्यप्रमादमनतेषु शक्तिग्रहो विकल्प एवं शक्तिबोधकान्निरस्यतीत्याह वृत्तीति। तस्य प्र
साधनत्वम्। वाचकत्वाभावात्। लिङ्गपरामर्शकसाधनतावच्छेदकताप्रकाशकानादित्यर्थः। उक्तानुमितिः। अधुना च्छिन्नः। साक्षात्साधनतापक्षे
तंयुक्तं घटत्वादिरूपेण प्रामाणिकत्वात्परंपरासाधनत्वस्यापि ग्रहसंभवात् तस्मात् वाचकत्वं अक्तिमित्यर्थः। साधनं जातिः। साधनतावच्छेदकरूपेणासाधन
तीर्नाद्वैः स्वसाक्षात्साधनत्वासंभवात् परंपरासाधनत्वाविषयकस्यैव लिङ्गवादाद्दृढं च साधनतात्वस्य अप्यत्र परंपरासाध्यत्वे कामित
मिष्यतेत्याह। पर्यवसितेः। रूपं वाक्ये इष्टसाधनरूपतः नेष्टरूपतामात्रादि विषयकबोधप्रतिभावः। अथ येति। एकविशेष्यकबोधे। एकतिराम।
शेषवाधूमत्वेन। साक्षिद्विशेषणविच्छेदघटस्य जलाहरणार्थ अन्यथा बोधच्छिन्नतावच्छेदकतासम्बन्धेन घटस्य शाब्दबोधः। च्छिन्नतावच्छेदकतासम्बन्धेन जलमाहरे

साकारकः। अन्नाहरतीति। एकविशेष्यतापेक्षया व्यक्तिसामान्यज्ञानस्मृतादितरविशेषप्रकारकत्वानियततादित्यर्थः। अत्र स्वर्गकामो यजेतेत
त्रसामान्याल्साधनतावाचकस्य परंपरासाधनत्वप्रकारकं परं यागसाधनतापक्षे प्रकारकत्वं न कार्यलिङ्गजन्ये पत्र। यत्तु परंपरासाधनप्रकारकत्वा
मेन शंकेति। परंपरास्वर्गसाधनतादि स्वर्गजनकापूर्वजनकत्वरूपम् एवं न प्राचीनमते इष्टमित्यर्थः। नकृता। न स्वर्गसाधन
यः। जलाहरणोत्तरं न यः। तादृशतावन्नच्छिद्रेतातन। तदुपस्थापकाभावात्। च्छिद्रेतरापस्थाय साधनताक घटपदस्य च्छत्ति
शिष्टमवशक्तिमितिभावः। ननु घटपदस्य च्छिद्रेतरत्वविशिष्टत्वस्य सामान्यत्वरूपेणेति। तदुपस्थितिः। च्छिद्रेतरतापस्थितिः।
मानेति। वाक्यात् साक्षिच्छिद्रेतरघटस्यान्वयबोधोपपत्तेरितिभावः। किमितिः साक्षात्साधनतावच्छेदकसाक्षात्साधनतानरूपतानो प
पिपरंपरासाधनतात्वेनकृत्याबाधाच्चापरवैशिष्ट्यतमितिभावः। वा एवं साक्षात्साधनतात्वेन विकल्परपरंपरासाधनतापो

त॰ कौ॰ भ

भेनाघवः॥त यामानं॰ फलजनकत्वाप्यापि व्यापारजनककत्वेनव्यानं संभवतीति व्यापारानुपस्थितेरितिभावः॥नन्वेवमिति॰ एवं॰ अर्थ
वैशान्त्यविरहेनतान्नोनेति॰ तत्कालव्यापी॰ फलपर्यंतम्याधीभावरूपो व्यापारस्तत्काल व्याप्तेविशर्थः॥यागध्वंसस्याव्यापारत
निरासापभावेति॰ तदुक्तमिति॰ विशेषणत्वं ध्वांतिरायं विना व्यापारं विना॰ फलाप॰ कालांतरभाविफलाप॰ न चलं॰ नसमर्थ
ध्यानमवेनस्तौ जनकोयागांशसंस्कारसेव्यापार इति॰ नन्वयमपूर्वं वैभाना भावः॥यागध्वंससैव व्यापारतसंभवात्॰ व्यामध्य
व्यापार कतलघारत लेष्यजनकत्वेनवोध्यश्यमानाः हि इति॰ नचसुगन्धयागपापव्याप्यानेः॥मन्त्रतेच मफलसापूर्वंनाशा
कतो यामेनव्यापार मावादे वेतदृष्टदृव्यादिति॰ वान्॰ अजानफलधंसस्यफलजनाति वधकतो यागमात्रवरमफलसापूर्वस्य राम॰
श्रकालकलनापैसया॥स्नात्वा ला॰ संदेष नेज नैकनादित कारताम्नतम्य दनसयागमततन्त्र रागादेष्वास्नादेव नयात

पाच्चापत्तिः॥नचसामथ्येसंपादकत्वं इत्यसमस्तनान्तस्यापत्तिरितिवाच्यं॰ तत्र॥एकात्मांशतिततदे रक्तारणांतरमावेन दृष्ट
कारणामत्वन्न रम्यादिति॰ नन्नकारणाम्मतामावमति यामांतुभति वचकत मितियागसमप्रतिवधकता पत्तिरितिवाच्यं॰ अमा
वेनेनकारणात्समवधानंवधकत्वशरीरनिवृत्तत्वाच्च भ्वसेनकारणामुवामधात्तात्॰ नवकर्मनाशाजेन्न स्पशीलरवापाव
संधनातू॰ गोडकीनाद्धुत्तराय्यादिः॥हारतिकीन्नामादितिश्रुतेः॥कतेयागादा नन्तीर्ते नेचसातिसगादिफलाभावः॥सत्व मिद्धः॥स
त्यवन्मतेत्वपपन्नः॥कीर्तिनेनयागामनष्टत्वात्व नाशात् ध्वंसमन्वध्वंसाभवात्॰ अपूर्वत्नीकारेवकीर्तनेनापूर्वनाशाद
पपघतमवेतिवाच्यं॰ तत्रकीर्त्तनाद्देनाफलमतिवधकतोयागमातृधर्मः॥यागादिः कीर्तनात्क्षरतिफलमाकृतभवतीत्य
धंरुपागादरति॰ ऋचा हुः॥ कीर्तनादीनामाद्य विनाशितयाफलप्रतिवंधकत्वाकसंभवादपूर्वसीकारआवश्यकएवनचकी

त.कौ.प्र. त्तेनारीणां नप्रतिबंधकत्वं किंतु कीर्त्तनप्रागभावविशिष्टो पापः स्वर्गहेतुमितिवाच्यं॰ कीर्त्तनस्थले पि पापांतरीयकीर्त्तनप्रागभा
वविशिष्टपापात्फलापत्तेः तत्तत्पापध्वंसककीर्त्तनप्रागभावविशिष्ट तत्तत्क्रियात्वेन हेतुत्वे तु लघुत्वात्क्रियायाः कीर्त्तनमप्राप्ते द्द तत्र फला
भावप्रसंगः तस्मात्कारणतावच्छेदककोटिनानात्वानंत्याच्च कीर्त्तनं न स्वर्गप्रतिबंधकमिति तत्र॰ अन्यमते जन्मस्तर्गप्रति अन्यमे
णुः कृतत्वात्कीर्त्तनेन न प्रतिबंधकत्वं॰ अन्यमते पुनः कृतत्वात्कीर्त्तनेनानेन तदंशे न स्वर्गफलं स्वर्गानुदयप्रसंगात्॰ तदन्यमते जन्मस
गंप्रतितदस्मिन्नेव पुनः कृतत्वात्कीर्त्तनेनैव न प्रतिबंधकत्वे चासंभवितत्वस्मिन्नेव जन्मस्तर्गोसेवाश्रमे इः ननु पदस्मिन्नेव पुण्ये कीर्त्तनेन क
तेतदस्मिन्नेव जन्मनि तज्जनितफलकामस्मिन्नेवोत्पन्ने एतदस्मात जन्मस्वर्गप्रतिबंधकत्वमेवोद्देश्यककीर्त्तनेन प्रतिबंधकत्वमिति॰ राम॰
नाप्रोत्साहितितिवाच्यं जनितफलकालव्यवहितविशेषप्रत्येकं सर्वसामान्ये निवेशमादाय विनिगमनाविरहापत्तेः ननु यथा स्वकतासं

वेनस्वर्गप्रतिबंधस्वतासंबंधेन स्वजनिप्रतियोगिताककीर्त्तनप्रागभाववत्त्वसंबंधेन कारणतां न तु कीर्त्तनादीनां प्रतिबंधकत्वमिति
तत्र॰ कीर्त्तनादेः शुचं स्वकृतपापाच्छाद्यविनाशितं न कृतकीर्त्तनेन फलापत्तेः न चोद्देश्यतासंबंधेन कीर्त्तनवद्भिन्नकर्मत्वेन का
रणतामितिवाच्यं तपापातिफलोपमसमनंतरं पत्रकीर्त्तनाद्यपरीतं॰ तत्र स्वर्गफलानुदयप्रसंगात्॰ तस्मात्कीर्त्तनादेर्नाशप
पाः पर्वतीकारश्चात्र स्पष्टः। प्रतिबंधकत्वं स्पष्टं॰ नरकादौ च हेतुत्वं सफलकत्वेनापि तत्त्वीकारः आवश्यकः। ननु उद्दः स्वम
पभावव परिपालनमवतत्फलं॰ योगक्षेमसाधारण्यजन्यत्वस्य प्रागभावे पि सत्त्वात्तत्रावदः स्वामोबाभतो मे वशस्या पंडे नद
ः स्वमाकमावस्मैनफलत्वोविलादितिनापूर्ववस्मिद्धतेति वेन्न॰ तत्राग्रे उः स्वातंत्र्यमात्रत्यागाभावेपि बानामाचात्॰ ननु वद्दृपविष
पाभावत्वेन उः स्वामाव उ व उः स्वजनकत्वादीनि चैमपि यस्वापत्तेः समभवात् उदीरितच्चैमस्मेव तत्फलत्वमिति॰ यत्र पापमापत्ता

रा·टी·७ तीकारे स्वर्गानामपि स्वर्गादिजनकत्वमेवोपपद्यमिति सुव्यानां नानावानुपपन्ने र ष्टंढेंसी कारउक्तिस्याभोगगयादौ वैवृषीतित दुपपत्तेः धागप
लेख्यातिस्यपरत्वमिति तन्नेढं · अथान कथं तावद्व्रत्रविधिविधेयफलेनांगपरिभाषोपपत्तेः । केचित्तु · मलकमेदानादपिफलं स्वप्न
तेतत्र मलेमोगान्तरानेतत्स्य नष्टत्वात् · अत्र कर्मिकायाश्च दानक्रियायाश्चाभावादष्टदानमेवतत्स्यैवमस्यतिः तेनादृष्टदानेना
दृष्टांतरफलप्रमानाभिकरणाज्जन्यते उक्ति सत्कर्मदानामधानुपपत्त्वाः दृष्टमेवाद्दीरिति · तच्चिंत्यं · पौगादिकं मम फलमाजन
यतां केवल्यमेति इच्छाविशेषस्य फलजनकतोपगमात् · दानस्य दृष्टस्य भावानुव्याप्य गमस्य वतत्वाप्यावश्यकत्वादिति दिक्तत
वाहष्टकर्त्तेरिसीत्रिपतेयत्रक्रतापाश्चाद्वारस्यलेवमोक्षरिपितयैव · च्यतएवशास्त्रदर्शितफलमनुष्ठात्ररीक्षलेगोरुति राम·
योपते · अथादृष्टतावच्छिन्नप्रतिविहितात्रियातनरहेततयायागस्थनरस्वतत्रापिकर्त्तेयंवादृष्टमुक्तितं · नचगयाश्राद्धकृता

स्वग्रस्तः प्रत्यतत्वश्रीषविशेषगुणोच्छिन्नेवमुक्तितयात दृष्टनाशमांतेठः स्वर्गोमावपसंगरतितावाच्यं · स्वरान्निफलजन
कारष्टमेवमुक्तिविरोधितयात ददृष्टस्तेन्यस्ते : नन्वप्रैतेकेपितामदेवनानाघतेः गयाश्राद्धकृतंतत्रनानारष्टसो
कापेक्षयापकाशिमितयेनतदुवितमितिना वाच्यं यत्रत्रिकोटिकुलोद्धारोत्रप्रागांगतत्रानानारेकृततत्र नानारष्टलोको
रेणाठस्मत्वादितिमेवं · च्याया सकानांतरभावितगोंपयादनापारष्टसीकारस्तिर्लगस्मानानासेकरणामेवतनोस्यतेः स
गेंप्रातिसमत्रायमंवेसेनारष्टहेतुलेनाघवात् · नवठपिलस्वगंप्रातिप्रत्रानिष्ठादष्टस्यासिकप्रानतयापांपराम्वचेनेवत्ता
रणाता यागीरवातनवाम्ष्टप्रातिगयाश्राद्धस्यपरपायेवन्नयाहृतलम वाच्यतयाठस्येतित वाच्य · पितरमुद्दिश्यश्राद्धक
रणाद्‌वउदेश्यतामेवचेनेवश्राद्धस्यकारणात्वानफलरवापेतपायिउदेश्यतायाः स्नीकरणात् · ततः पितरमुद्दिश्यश्रा

न·वि·प्र स्यालोभोपचंद्रादिविलासमायपत्नास्त्वेतीति · न चयपत्र श्वेतायायाम्बाइ कलञ्जासेकीर्तनं कृतं कर्मनाशाजलस्पर्शो वा कृतमत्र
चायं तः स्वर्गापत्तिरिति कीर्तनस्य कर्मनाशाजलस्पर्शस्य च परं पापासंबंधेन नाशकत्वं कल्प्य · मन्यते तु प्रतिपो मिता
संबंधेनादृष्टनाशं प्रति सामानाधिकरण्यसंबंधेन कीर्तनस्य बादरूपस्य जलस्पर्शयोगरूपस्य जलस्पर्शस्य च कासात्
सामानाधिकरण्यं वै कल्प्यावच्छेदकतया माधिकरणशरीरे · वच्छेदकतया हनिनरूपादिति तो ये च समवायेन स्वानिरू
रणे शरीरे वच्छेदकतां संबंधेनापदस्य हानिनरूपामिति तेन ब्रह्मत्वेऽपि तेस्य फलं लभ्यते पुत्रस्य च स्वर्गादि कामन
पायत्वापि वा कर्मकृतं पुत्रेणावकर्मनाशाजलस्पर्शः कृतं तत्त्वफलोत्पत्त्या विहायपत्नैर्वा गोकारणीयतावादितिदिकृत राम·
त्वदेवताप्रीतिरेव व्यापारोक्त · कृतमपरवैरूपीकारोतीति · मेवं · प्रीतेःस्वरूपतत्त्वास्वत्वात्वमेव रूपतत्पापात् · स्थिरत्वेन

कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वासंभवात् · स्वसमानविषयकफलं प्रत्येव संस्कारस्य हेतुतया तज्जन्यसंस्कारहेतुतायाः दुर्वचता
त्तदेवताप्रीतेर्वैयधिकरण्यात् यागस्वर्गहेतुतानुपपत्तेश्चेति · अत्र केचित् · देवता चेतन एव मानाभावः देवः सह स्वादरमा
दे स्मृतावलेकेनत्वस्य तत्र पदार्थत्वात् · मंत्रप्रकाशितः शाखीशैव यागस्तु येन सह दिश्य पातिकानातत्रैव वरदेवता व्यवहारात् स्मृतिश
गायाद्युपपद्यते इत्याहुः · अन्ये · शिवायाद्यादिपदादौ फलभागितेनोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वं शिवस्यान्यपरतरतीवेतनै
वदेवता · यादृश्व इन्द्रायेति स्कन्दायेति · चतुर्थीसच्चेववाग्लत्वसंप्रदानतायामपि वेदपाठशाखकालत्वप्रदानत्वमात्रस्यापि गुतिः स्विका
रविरहे यागत्वापि मुख्यत्वप्रदावेतनविरहादिति विभाव्यते तत्पापविशिवादिसर्वनाम्नापर्यायत्वव्यवहारात् तत्र्यथैव परपत्र
पर्यायेनानाद्युपपत्तिः अग्व्येसै वदेवतात्वं नैकदेवताकल्पनापत्तिश्च · अग्न्यादिवदेवतानां चरदारत्वस्तु तेषु · यागेः स्य

त॰कौ॰प्र॰ वंतोतिवच्यात्र न लक्षणायोपपत्तिः। श्वाचकाभावादिति देवतावैतन्मास्ति द्विः। तद्धानायायोगे कृतः। हाने एक दासानिशानं कं
पप्रुपपत्तेरिंद्रादेरेकत्वादिति चेन्न॰ तन्न डुहि विशेषण एव संज्ञिधानं प्रतिष्ठा विधिनाप्रतिमामारापाहंकारवत॰ नन्वे
द्रादेः सार्वत्र्याभावात संग्रामादि व्यासंगदशायां नानारापुककोटि मिरेकदाव्हाने कथं तानमेतिवाच्यं॰ श्रुत एव विशेष
स्यारितलिंगादिप्राप्तिसंधानात तत्तादृश यत्नानेत्र श्रुत एव विशेषसहकृतमनसा वातेषां तानायेति॰ अथ यातमाजमस्यादेक
त्वेन स्तुतेरिंद्रादेश्चैवनए व देवतात्वे तत्तत्समानामावात॰ किंतिंद्रायेतिपदमेव देवतादेशनादेशितत्वतुष्यंतपदनि
र्देशत्वमेव हि देवतात्वं॰ निर्देशपतिभावप्रधानोनिर्देशः। तथा च देशनयातादिद्धतादेरूपया देशितं वोचितं तच्चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्य राम॰
त्वं तच्चव्यवासां यत्र तत्रया॰ इंद्रायेत्यु वार्यदधादेतिवेदेन बोधनात॰ आग्नेयो॰ शाकपालइमत्रादिद्धितेन च तत्चतुर्थ्यंतप

दनिर्देश्यत्वं बोध्यते॰ देशनादेशितं चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वं तत्वं मम वैतानि॰ न च स्वाहाध्यतेः स्वाहेन च तत्र चतुर्थ्यंतस्य अभा
वात्र चतुर्थ्यंतस्यासत्त्वात॰ न च तादृशस्य देवतात्वमप्युक्तं॰ स्वाहास्यदेवतेति देवतायां कारीयत्वात तथा चोक्तं तादृ तेन च
तुर्थ्याबामंत्रालिंगेन बोधनं॰ देवतासंप्रदानित्वनुद्धवं तद्धपरामि क्रि॰ तथा च देवतात्वन्नानेनतद्धितात्मकदेशनयाबो
धनं देशनया बोधनं समतिदेशनादेशितचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यरूपदेवतात्वं नामिति सोन्याश्रय इति वाच्यं॰ देव
तात्वे कदेशस्य चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूपस्य तद्धितानपेक्षत्वात॰ तथा च चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वं ना
स्तितद्धितप्रवृत्तौ देशनादेशितचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वं तस्य तद्रूप॰ न च आग्नेयो॰ ष्टाकपालइद
त्वानायि देवतास्येतितद्धितेनाग्न्यादेः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वबोधने अन्यपदार्थपरत्वे तिपदस्यानतिकथंतस्य देवतात्वमि

त·कौ·प्र· तिवेन·गम्यमानशब्दात्मकत्वैव प्रकृतसंबंधमात्·अपतत्पापि इंद्रायेतिवत् चतुर्थ्यंतपदं न वचतुर्थ्यंतपदेनानिर्दिश्यते·येन च
तुर्थ्यंतपदमेव देवतामनुवदिति वेत्त्राह अपि च हि तः शब्द एव देवतेति मते देशनया दर्शितं चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वंप
सत्द्रूपापौपाहितं चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वं देवतात्वं तत्र्यर्थः·न च तथापि देवतात्वं सिद्धमिति कथं देवतायाश्चतुर्थी तत्र प्र
तिपाद्यं तथापि विशिष्टस्यावेतननात्·न चैतय इंद्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्यनुक्तमिति वाच्यं तथापि चतुर्थ्यंतपदस
व समाम्नात·अर्थस्य फलसाधनतामिप्रायेणावातयोक्तेरिति·अत्र येइति पदेनोक्तावेव फलभागित्वं न तु च न्हपेइति
·तस्मान्वक्तव्यमपि देवतेति·न च इंद्राय स्वाहेति तादर्थ्ये चतुर्थ्युपपत्तेरितिवाच्यं·स्वाहादियोगे उपपदविभक्तिः राप्र
ऽपि स्यपमात उपपदं समीपवर्तिपदं तद्योगाद्विभक्तिरित्यर्थात्·मैवं·चतुर्थी याहितशब्दस्य देवतात्वे विशेषणीभूता

र्थ्यैव देवतात्वश्रुतेः·एवमग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवतात्वस्य असंभवात्·इंद्रः सहस्राक्ष इत्यस्य पर्यायस्येंद्रस्य प्राप्तौ तेति वि
शिष्टमपि व्याहारौकृत्वासत्तयात्तस्यैवोपास्यत्वात्·शिवस्य नारदीतेत्यादौ महादेवमुद्दिश्य सङ्कोपि शिवस्य तेनाशिष्य
नामग्रहणाच्च·अथ पेरस्यैव प्राप्तोनेत्यन्हपेइति पत्ततेनानुस्यूतिगोचिततेनतथापासपास फलहेतुत्वात्·व्रीहीनव
हंतीत्यत्र नरत्वं दलनेन तद्रूपापन्नापन्नमवेपि अवघातेन यथा वत्·मंत्रकारणकृ हविर्भागभागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्व स्मा·४
मापेत्येतद्देवतायामग्निस्वाहादियोगे चतुर्थ्यनुशासनेनच चतुर्थ्यंतपदं वाप्यं·न चैवं नास्याग्नादिदेवतात्वंभोक्तृत्वानुपपत्तेः·त
स्मात्तेपि चोनास्यासां चतुर्थ्यंतत्वानियमेनोद्देशनादंशितचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्योपपादनात्·म
न्त्रप्रकाशितत्वशोषशाराघपेत्तध्युद्दिश्य हविः प्रागभागित्वेन या तिका नांतत्वे च देवतात्वं व्यवहाराच्च·शिवस्य मंत्रभे

तर्क·प्र

देवबीनाद्वाराणांनानाते नामउगते शशिवपदशान्तियहेगौरवाक्ष· तस्मान्मंत्र करणाकरह विसागमाणि तेनोद्देश्यपतं दे
शातामिति मणीसतः मन्त्र कारणाकोयोहरि त्यागमद्धागेतेनोद्देश्यपतंमंत्रप्रयोऽग्रहविः संबंधवतेनोद्देशतामि
सियावत· हविर्नि श्रमाराजमं फलं सते तदप्यघतयोद्देश्यपतामितिवर्त्तला र्थः। लर्गमंबंधितयोद्देश्यपतस्य यागक
त्रैमितातततत्वातिव्याप्ति वा स्याय हविरिते· हविं वमागकर्मत्वं· को दानस्यात्रदादितिमंत्र करणाकवृ· तादि
स्यपहविः सतत्र्मातितयोद्देश्यपतमपाते गृहीत्वा तेसत्वात्तेनातिव्याप्तिर्वासमाद्देश्यपतमिति· नवमद्रायेतन्मंत्रक
रणाकहविः संबंधानावानदेवतातंस्यादितिवाच्यं· तस्य देवतातानमुपागमात्तज्ज्योतीयहविः संबंधस्मावे यादे गाम
नतादाप्तेतस्यापि देवतात्वमिष्यतएव· मंत्रपरवात्साहात्र सुम्पतायरामितिकेचित्· तदस्मृतेनविशेषणात्र
यमेत्रपर्देत्यागकर्त्तमंत्रपरं· नयो विधिघ्र· एषगदघादित्यादिनापार्थलादीपल्या· अविस्वत्वभागितयात अनिष्याविवा रणायो

त्रातिव्याप्तिरिति सपरे· उद्देश्यपतं योद्देश्यपतावच्छेदकधर्मवत्तासंबंधं· तेनन शरीरानवच्छिन्नता रुणायामात्मयति व्याप्तिः
शरीरावच्छिन्नसैवोद्देश्यतात देवतात्वाख्येति निर्गवः। धर्मीति· स्याप्य पर्वकल्पनेस्यापितापूर्वपोरुभयोः कल्पनादूर
पागस्य स्यापितस्य भेमात्रं कल्प्यतामिति सर्पः· नर्वैचमिति· एवं· यागस्यस्थापितास्तेकारे· वृद्धौ। पागनाशकाले· प्रसक्तेत
ति· प्रसक्तेविषयस्य कारणातयातत्स्वाद· मन्मतेच· यागस्याश्रुदिनाशित्वादेषपासतादेवनन्त्वोविनाप्रसक्त्यामिति
भावः। व्याप्तमिति· प्रथमद्वितीयोपपत्तानादेद्वितीयद्वितीयतन्यमसते पिनरुतीयद्वितीयप्रसक्तामिति योः विषयसकार्यकाल्पत्वत्रि
तयाहेतत्तेनरुतीयादिद्वितीयतनादिप्रसक्तामिति विषयेणादितीयद्वितीयाऽयोग्यताभिधानं· चमधातरुतीयपद्वितीयोग
योपपत्तादिविवो·उदानीमिति· अवन्यते पागस्य स्थापितेनपायामविशातीत दर्शयोनयज्ञेयामितिनस्यादितत्वं। त्र

द॰कौ॰प्र॰ पूर्वस्मीकारेतनम्यामीति अन्तरानन्तरमस्तापन्नेरितिभावः॥ विधिविनिमय॰ प्रार्थे वादः [illegible] इति॰ विधिविनिमयो
व्याति योपिः॰ संवादेरस्य र्थः॥ विशेषे स्तुपारा ना त्र प्रयमानये प्सादेशो भवति यात्रिवि [illegible] तद्धारणाय विधिविनिमय इति॰ अर्थ
वादे विभजते॰ मातीति॰ अर्थवाद इत्यर्थः॥ यथा मंत्र [illegible] तद्भक्तामिति॰ विरोधे॰ विशेष्यतावच्छेदका [illegible]
प्रादार्थयो विरोधे॰ यथा आदेशोपप्रयोग भवति यजमानः प्रस्तर इत्यादि॰ अवधारितम् इति॰ प्रमाणान्तरेणानिश्चितार्थस्याप
कः शब्दः॥ अनुवादक इत्यर्थः॥ यथा यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादि [illegible] इति [illegible] पनसप
[illegible] पन वाक्यं॰ तत्र प्रमाणान्तर [illegible] इति बोध्यं॰ तदाना इति॰ अर्थ मानात॰ तथा च तत्का नेव
भूतार्थवादः॰ शब्दो [illegible] र्थवाद इत्यर्थः॥ यथा [illegible] इन्द्रः॥ यथा [illegible] इति [illegible]

[illegible] पर [illegible] शब्द [illegible] नित्य [illegible] निरासाय [illegible] ति॰ सोपंश
[illegible] प्रतिपाद्य [illegible] माह॰ उपन्नद इति॰ गुरवः आभाकराः॥ चोमेति [illegible] गुणात
इति॰ अनित्य [illegible] प्रति [illegible] नमाह॰ [illegible] इति॰ अर्थ [illegible] भ्यम
तरस्य र्थः॥ [illegible] नार्थः॥ [illegible] गगनवर्णमारावन॰ अर्थ [illegible]
[illegible] इत्यर्थः॥ अन्यथा॰ शब्दनित्यता विना॰ अनुपपन्नेति॰ [illegible] इति
[illegible] तथा च शब्दो [illegible]
[illegible] इतिभावः॥ अपि॰ सो [illegible] गकार इति [illegible]
[illegible] इतिभावः॥ उपपन्नादिति॰ उत्पन्नो गकार [illegible]
प्रमाणे [illegible] कामाचात॰ [illegible]

त·चिं·प्र· प्रतीतिरित्यर्थः। आदिनाभिन्नत्वप्रतीतिपरिग्रहः। बाधिकाः निश्चत्वे बाधिकाः तथा। उत्पन्नत्वादिप्रतीतेः। व्यंजकेति। ज्वालाभ्रान्ते
र्विजातीयत्वात्। शब्दोऽपि भारकः। एतन्मते व्यंजकः। तथा च उत्पन्नो गकार इत्यत्र व्यंजकस्यैव नश्वरत्वेन ध्वंसत्व इति वाच्ये स्थलेन
उत्पन्नत्वादिप्रतीतेर्न शब्दनिष्ठतावाधकतामिति भावः। गकार इति। तथा च गकार उत्पन्न इत्यत्र चापोपमावातग्रकारनिष्ठोत्पन्न
त्वविषयत्वाद्व्यंजकवायुनिष्ठोत्पन्नत्वादिविषयकत्वमिति न शब्दनिष्ठत्वमिति भावः। नवा स्यादिति। गकारगतत्वेनोत्पन्नत्वादि
प्रतीतेः। बाधकाभावात्। प्रमात्वे बाधकाभावात्। प्रत्यभिज्ञानं। सोऽयं गकार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानं। बाधकं। उत्पन्नत्वादिप्र
त्ययस्य प्रमात्वे बाधकं। अन्ययेव। उत्पन्नत्वादिमत्प्रतीतेरेव। सा। सोऽयं गकार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञा बाधिकाऽकिं न स्यादित्य राम·
र्थः। अत्र। उत्पन्नत्वादिप्रतीत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावे विनिगमकमस्तीति। येन प्रत्यभिज्ञाया बाधकत्वे
भि२

न उत्पन्नत्वादिप्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनया ऽव्यभिचारित्वानिश्चितं न स्यादिति भावः। नन्वेवमिति। एवमित्यस्य आदौ वरं विनिगमकाभावद्वितीयाभावा
प्यनुमाने विनिगमकाभावे इत्यर्थः। विनाशादीति। एवकारो नाप्रत्यभिज्ञानस्य व्यवच्छेदः। अन्तरं नियमेन तद्व्यतिच्छेद्यानिश्चितं सिध्ये
दित्यर्थः। असतीति। दूषणे भ्रमत्वकल्पनायां च प्रत्यक्षे वक्ष्यमाणत्व कल्पनागौरवप्रसक्तादित्यर्थः। उभयस्यापि प्रमात्वेनोपपादि
मात्र बाध्यत्वमित्याह नवेति। विनिगमकं विना बाध्यबाधकभावे विनिगमकाभावादित्यर्थः। उभयोः उत्पन्नत्वादिप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयो
: प्रमात्वविरुद्धार्थयोरुभयोः प्रमात्वमित्यर्थः। अन्ययोरेकत्वं वा ध्वंसविरुद्धार्थग्राहकत्वादिति भावः। प्रत्यभिज्ञानस्यापि एवाय
गकार इति प्रमात्वे ज्ञानस्य मत एव मत्वस्वदंताविच्छिन्नेऽगतत्वाविच्छिन्नाभेदावगाहित्वेन तत्कालाभेदरीति गकारस्यानोनामु
त्पन्नत्वादिप्रत्ययबलेन नानात्वेऽपि गत्वेन रूपेणाभेदात् स्येवेति न कस्याप्यत्र प्रतीतेर्भ्रमत्वमिति भावः। शकते तत इत्यस्य तीति
गत्वावच्छिन्नभेदाभाववविषयकत्वेऽसंभवीत्यर्थः। नत्वेति। सोऽयमित्यत्र ह्रस्वत्वाविच्छिन्नतत्कालाभेदएव भासते न तु गत्वावच्छे

न॰कै॰प्र॰ ज्ञानेरु इति भावः ॥ नन्वनीति ॥ मोपाधिसत्त्वे तथत्त्वाभेदेन विषयः किं तत्राधिकृत्यनिरालावच्छिन्नाभेदः ॥ भव च न्नो मैं दे पिनतस्याभेदा
ज्ञानवत्वेन इति भावः ॥ प्रकारोपामिति ॥ प्रकारोपामित्वस्य स्वरूपतः ॥ ज्ञानावच्छिन्नाभेदो विषयः न तन्मोपमित्तत्त्वे वत्तद्धर्मकि चन्निरातवच्छे
न्नाभेद इति भावः ॥ तद्वत्त्वे इति ॥ तद्धर्मविशिष्टत्वानवगाहित्वादिसमर्थः ॥ तथा च प्रतिते तद्धर्मकि च न्नित्वं प्रत्येकमासतेत चग प्रकारोपमि
त्याकारक यत्तत्तद्धर्मविचन्नित्वं मासते तच्मोपमिति त्मोपमित्वं च प्रकारोयमिति प्रतीत्याभासि रिति भावः ॥ नन्वन्यकी नाभेदेपि
जातेरभेदे नैवाभेदावगाहिप्रमसप्रवृत्तिनं वाच्यमतस्त्वं च मोपमित्वस्य तत्राकि च न्नि तत्त्वजात्यवच्छिन्नाभिन्नोपमित्व चे पूर्वमेव ग
सभाजातीयोपामित्वाकारादप्रवृत्तेरित्याशंकते तत्त्वासतीति गवत्वरूपजात्यवच्छिन्नाभेदविषयकत्वसत्तीत्यर्थः ॥ तज्जातीयोप
मितित्वं तज्जात्यवच्छिन्नाभेदप्रमेव तज्जातीयोपमितित्व प्रतीति विषयतावदिति भावः ॥ जातित्वेति ॥ तत्रजातित्वेनोपस्थित तद्धर्मकि रूप
वन्नितोपस्थितगत्वावच्छिन्नाभेदो भासते तत्त्व ज्ञातीयोपमितित्व यत्तु तद्धर्मकि चन्नित्वेनोपस्थितगतत्वावच्छिन्नाभेदस्तत्र सोप

मित्याकार इति न तत्तज्जातीयोपमित्याकारक इति भाव इति भावः ॥ आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तु मोपमृत्इति प्रतीति वाक्य नान्तु घटादी
नां स्वोपमित्वदिः ॥ माया तु घटादीनां स्वरूपतो कल्पते पि घटत्वेन कत्वादेवाभेदप्रमसप्रायपत्ते तत्साधकेतित्यर्थं समानसंबंधे पृतीति तत्प्र
त्यभेदप्रमयोपमितिप्रसिद्धि पपो व तत्प्रत्येत साधमत्त्व विना गोपयस्तत्रीति पर तुविजातीयवाप्पसंयोगासंयोगपेतावच्छे
ध्यावगाहित्वं ध्यवद्भिन्नत्वमतेवाच्यं तत्रक विषय एककत्वस्यावगाहित्वा विशेषाद्विशेषमात्रावे विनिगमनाविरहः मन्यते तु कत्व मे
वैतितच्छन्धाः तन्मते विषयतासंबंधेन कम्पनस्थावच्छेदकत्वात्तत्र्याहेति कत्वगत्वादिरूपजातिकाघटस्य कोलाहवत्त
पादस्य संस्था संयदेशा विषयित पाकत्व गत्वस्यावच्छेदकत्वासंभवादिति व तत्तत्त्वतारतम्यं दत्तरूप विरुद्धधर्माध्यासाद्धू
रान्विद्धोतान्वितत्वेमानामान: ॥ अभेदावगाहिप्रमाविज्ञाया: अर्थसंभवात् ॥ यस्य तारतम्य च मंदरान्निप्रतीतेर्मान तम दत्वपोरिते

त.भ.श.

धर्मसेनर

गुणे घेपितत्वातिप्रोपीकंताता तं तत्व्यातियोगीकं मंदंतं व विरुद्धमेवाकत्वादिनासंकात्तात्तारतानां कत्वादिव्याप्यानामननुगमेपि सजा
तीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकशब्दत्वन्निर्णोतितेन तेषामनुगमात्तादृशानुगतप्रतीत्युपपत्तिः सजातीयत्वस्य साक्ष
यसन्नातीयस्यर्थः। लौकिकविषयतया मंदसाक्षात्कारं प्रतित्वावच्छेदककत्वानिवच्छेद्यत्वरूपयाप्ममानावच्छेदकत्वप्रताम
त्वातामप्रतिबंधकत्वमिति तावत्वे प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमिति न तावच्छेदकत्वं न तत्र योग्याधिकसत्वेन मंदस्वमुत्ता
विरहविशिष्टतात्तत्वेनैव प्रतिबंधकतया तारत्वेपि नत्र योग्याधिकरणतात्ताभावात्रावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे विवृक्षणी वृता
साक्षात्कारं प्रति तारस्वभुत्ताविरहविशिष्टमंदत्वस्तुत्वाविशिष्टमंदत्वेन प्रतिबंधकतया मंदत्वेतिप्रसंग इति चेन्न स्वामंदत्व राम.
भुत्ताविशिष्टत्वेनैव प्रतिबंधकतातामंदस्वभुत्वानेनैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्वेमंदसमत्वेपिताप्रसक्तानाप

त्तेर्वेद्युत्वितत्वेन प्रतिबंधकत्वं तथा च भुव्यविशेष्यविधेयाऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपावच्छेदकत्वस्य विवक्षणात्तत्वमंदत्वेनाति
प्रसंग इति दिक्। शब्दस्य द्रव्यत्वनिरासत्वादिमद्भ्यतं दृश्यतेतिम दृष्णिति। निःस्पर्शत्वा। निःस्पर्शत्वं गगनादौ व्यभिचारीति द्रव्याना
दितोद्रव्यत्वमात्रं च घटादौ व्यभिचारीति निःस्पर्शद्रव्यत्वादिति विशिष्टहेतुस्तथा च ना उक्तदोषादिति। शब्दस्य निरासत्वे उक्त
निविनाशप्रसप्योः प्रयो। मत्वकल्पनमपि सर्वकल्पामेदाभावात्प्रत्ययसंभवे भ्रमत्वकल्पनायोगोत्पत्वादिति निरासत्वे उक्तदो
षादिव्यर्थः। तथा च प्रकृताद्यमानेन वाध इति भावः। स्वरूपासिद्धिमाह। शब्दस्येति। न च तु मानमेव शब्दस्य द्रव्यत्वसाधकमि
त्याशंकते शब्दइति। मात्रसादिति। मात्रत्वं च पूर्वंतं च मेयोगसमवाय्यन्यतरत्वेत्र प्रयोजकत्वादिति। चक्षुश्रुत्वंत कीमाचाद
सर्वप्रतिकूलत्वकमण्याह शब्दस्येति। नीरूपेति शब्दोरूपत्वं भवतरूपिद्रव्यत्वव्याप्येन नीरूपद्रव्यत्वात् ते न च रूपि द्रव्यत्वमप्रत्यक्ष

तर्क॰प्र॰ वाचित्वात्। नीरूपद्रव्यत्वमेवेति भावः। खमिति। वार्हिदं अप्रत्यक्षत्वाद्वाह्येन्द्रियग्राह्योद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वात्। शब्दस्याप्रत्यक्षत्वा
पत्तेरिति पूः। तथा च शब्दोपादानीरूपद्रव्यत्वमात्र वहिरिंद्रियग्राह्यविषयो न स्यात् रूपिद्रव्यत्वं तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमिति शब्दस्याद्र
व्यत्वमात्रेण प्रतिकूलतर्क इति भावः। वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यंग्यो नित्यः शब्दः स्फोटः तस्य चोक्तसमवायादिप्रत्यक्षाभावात् नित्यत्वेनातंद्र्
तीन्द्रियत्वमेवाभापि वर्णानां निमित्तमिति वैयाकरणामतं दर्शयति। वर्णाः इति। शब्दस्य अप्रत्यक्षत्वे च स्यात्मकशब्दे बाधः। अश्रुता
भावादित्यर्थः। दृत्तमानानाधिकरणं पन साध्याभिहेतुदृष्टान्तता था वर्णस्फोटत्वमनेनैव सिद्धसाधनमतः शब्द इति विहायत्वर्णा इ
त्युक्तं। अत एव पक्षातिरिक्तासु दृष्टान्तत्वमिति मतेपि न दोष इति। इति वर्णा न स्फोट इति शब्दत्वमात्रस्य च नोपाभिव्यापि नातु अ राम
प्रमेय इत्येव मतं च घटादौ व्यभिचारी इति शब्दत्वादिसहतं। अतएवेति। उक्तन्यायादिप्रसंगेनानुमानस्य बाधितत्वात्। अथ पोऽ

कर्तृत्वमिति पूः। दोषांतरमप्याह दृष्टांतेति। दृष्टांतासिद्धिमेवोपपादयति। नहीति। प्रमाणेति प्रत्यक्षादेरभावादिति भावः। अप्रस्फोट व
र्णातिरिक्त इति। विशेषणहेतुः पूः। आशुविनाशित्वादिति पक्षान्तर्गतत्वेन प्रतियोगितया मेलनेति। एकत्वानवस्था
पितौ भावादिसपूः। अप्रत्यक्षत्वमिति। पदानामितिशेषः। कृतेनानायेतम् प्रत्यक्षविषयत्वेन कारणतादिति भावः। तथा चेति
। पदानामप्रत्यक्षत्वेन। तदर्थस्मर्यो पदार्थप्रत्यक्षाभावात् ग्रहणं न स्यादित्यादेरप्यभावादिति भावः। व्यर्थमिति। तत्त्वापदमुप
पदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधांगत्वादिति भावः। तस्मात्। पदानामप्रत्यक्षत्वात्। पदस्फोट इति। तथा च तेनैव पदार्थोपस्थि
तिरिति भावः। तावत् इत्यादि। पदघटकीभूततावद्वर्णाप्रत्यक्षस्य पूः। तावत्ताः पदघटकीभूतानां तावन्मात्रस्य पनात्
पदघटकीभूततत्तद्वर्णप्रत्यक्षात्यो वेत्यर्थः। आशुविनाशिनां तृतीयक्षणावस्थान प्रत्यासत्तिप्रतियोगिनां। क्रमिकाणां तद

तर्कं॰भ॰ विकारणाक्षराणां घंमासिकारणा तृसोत्पन्निकानां मेलनेति। एकक्षणावस्थायिनामसंभवादित्यर्थः। आशुतरविनाशिनामपि पूर्व
पदसत्त्वानामप्रकृष्टपदानामां मेलनमस्तीति चामिकाणामिति। चामिकाणामपि घटपदादीनां मेलनमस्तीति आशुतरविनाशि ना॰
नामिति आशुतरविनाशिनोः चामिकयोरपि तयोर्मेलनमस्तीति आशुतरविनाशिनामिति बहुवचनोपादानं। घकारेति
घकारमात्रे चारणोपीति द्रष्टव्यं। वर्णांतरेति। वर्णानां नाशे प्रसंगेऽउपयोगित्वं किं तु स्फोटस्य प्रयुपवत्तसंपुयात् नैवं दृकत्वा
नैवोपपन्ने वर्णांतरे पादानवैयर्थ्यादित्यर्थः। तदसंभवादिति। पदघटकीभूततावद्वर्णाभिव्यक्तौ नामेकदासंभवादित्यर्थः। प्र
थमं घपत्ननिर्विकल्पकं ततः घत्वविशिष्टबुद्धिः ततः टत्वनिर्विकल्पकं ततः टत्वविशिष्टबुद्धिरिति एकस्य वर्णानामेव राम॰
त्तानामप्याशुविनाशितया यौगपद्यासंभवादित्याशयः। तद्वंजकत्वेति। स्फोटव्यंजकत्वमित्यर्थः। समएव वर्णव्यतिरेकोपि नायं

स्फोटस्याहेतुत्वप्रसंगात् वर्णोपलंभस्य वाच्यत्वं यद्यपि स्फोटेनार्थतद्धेतोरेवास्तु किं तेनेति न्यायेन पूर्वपूर्ववर्णोपरागो वा संस्कारसहकृतान्त्यवर्णो वा
मवर्णोपग्रहलक्षणे शब्दप्रसंगोपपन्ने न तदर्थप्रत्यायकत्वमुपपन्नं स्फोटस्य नामेति भावः। मास्तु अर्थप्रत्यायकत्वमुपपन्नमस्फोटस्य तस्य सि
द्धिः। पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकृतचरमवर्णाभिव्यंग्येन स्फोटेन पदस्य प्रतीतिजनकत्वं न तु तद्वर्णानां प्रतीतिजनकत्वस्य पाद्युपपत्तेरेव
स्फोटस्य सिद्धिकासादित्याशंकते। न च यथेति। तत्सिद्धिः स्फोटसिद्धिः। न स्यादित्यस्य प्रसंगः। क्रमेति। ध्वन्यव्यवहितोत्तरवर्तिनोऽपि
तदव्यवहितोत्तरवर्ति अमादिविषयत्वादित्यर्थः। अनंतसंभवतीति। वर्णानामाशुविनाशितया परस्पराभावसंबलितकालेऽवगृह्यमाणत्वा
संयोगसंभवतीत्यर्थः। प्रत्यासत्त्यात्मकतावद्वर्णासंबन्धासंभवेऽपि समवायात्मकसंबन्धस्यासंभवः स्यादित्यादितावद्वर्णा
सांयोगासंभवेपि न तेषां पदघटकत्वं पदस्य तावद्वर्णानामात्मकत्वादित्याह न चेति। तावद्वर्णेति। पदघटकीभूततावद्व
र्णमात्रानुभवार्थः। अर्थेति। केवलवर्णमात्रस्यार्थप्रत्यायकत्वादित्यर्थः। अस्य पाववर्णमात्रस्यार्थप्रत्यायकत्वे अर्थविघायापत्तेरि

न.वृ.प्र. त्रितीनुपदारपि नदी विषयकृशान्दोषापत्तेरिमर्थः। वर्णोदयस्येण्यत्रा विशिष्टत्वादिति भावः। दीनेसत्राणानुपूर्व्योः सत्वा
दानुपूर्वी विशेषेति। तन्मत पः। आनुपूर्वीप्रत्ययः। आनुपूर्वी गोत्वसंस्थानभावेनतत्त्वमात्रास्यापूर्णमावादितिमावः। घो
नत्वं हीति। वाच्य वर्त्ति रोत्तरत्वं हीतर्थः। अन्यदेसंस्कारसंस्थापि त्वाकारस्य घोतवत्वात्। अत्र्य वाहितोनभेतेन तद्धार्थि
वृसापि करणाद्स्याघ्रमानविकरणालेसतितद्धन्यावृक्करणाद्स्याघ्रमा विकारणीकतोपः ख्याणाकदुसर्विके नंपघ
येत स्यातन्नघ्यात्किं चारितत्वाद नवगमत्र पापिस्याव्यवहितोत्तरस्यायोमाति कत्वसंबंधेनघवत्वाद् तत्वाघ्याः। संबंधेनआम
सवादोपत्वादरोषः। पत्रस्मघोत्तरत्वं घटत्वो द्यादेमतेर्द्धाव्यमेत्रावत्कालिकसंबंधेनत्वघत्वतत्रिद्धानवत्वं तत्। अ
पेक्षाबुद्धात्मकज्ञानसंस्थानावत्वष्यावस्थापितसंभवे नतत्माव्यवहितोत्तरत्वघटकत्वासंभवादिति तन्मारद्धावत्वानिवृ राम.
शेषि नदीशेनयोरविशेषापत्तेरवारणात्वरद्धावैशेत्व निवेशेवविशेषसदुर्निरूपत्वादिति। तन्मघोत्तर्शरूपानुपूर्वी
५२

विशेषस्याभ्यक्तत्वं अनौकिकस्मतसंस्त्वाविषयत्वं घोत्तरत्वमिति। घोत्तरत्वं शेः नौकिकंदीशे नौकिकं भावत्वामसद्भेमवतीतर्थ
ः। द्विशितिपदत्वं। आनुपूर्वी विशेषविशिष्टवर्णोत्वंतथा वथा द्वर्वेचआनुपूर्वी विशेषवैशिष्टवर्णाज्ञानत्वेन्कारणतेव
र्णांविशेषानुपूर्वी विशेषज्ञानत्वेन कारणात्तमादापविनिर्गमनाविरहात्। वर्णाज्ञानत्वेनानुपूर्वीज्ञानत्वेन चाभिन्न
भिन्न रूपेणोवकारणात्वमितिस्ववित्। अपाणिनीयपीपमाणाअपापदे युद्धत्वान्यमापि प्रमाणताप्रमाणत्वेप्रसज्ञ्यादि
प्रमाणवत्वप्रभिन्नमस्तीसर्थः। तेननसिद्धासिद्धव्याघातः। ततश्चात्रिमाजितत्वकल्पनपितिन बाने ति। यत्रिमोजितत्व
ज्ञानेप्रमस्तादीमादिनाः प्रमानादिपरीयहः। विंतत्वपपानिज्ञानप्रमाणामित्यत्र फल्तोसेवेति। अनुपपत्तिज्ञानरू
पैवा। अपापनिः। अपीपादिरूपंप्रमाणामित्यर्थः। तज्ज्ञानस्य प्रमात्वापि अपीपनिरिभेनव्यवहियतरतिअर्थः। दिवोत। योन

त॰ टी॰ प्र॰ तन्मात्रं दिवैव भोजिनि व्यभिचारीति। दिवा भोजिने सतीति। अभोजिनस्समस्तरूपासिद्ध्यादिवाभोजिनेसतीति विशेषणमु
पात्तं दिवाभोजित्वमात्रं वा भोजिनि अव्यभिचारीति पीनत्वादिति। पक्षेवमिति। पः रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवा भोजिनेस
तिपीनः पचादिवाभोजी अपीनस्वेति। व्यतिरेकिणो वाव्यतिरेव सत्त्वमाने नैव उपपन्नः। रात्रिभोजित्वज्ञानोपप
न्नेः नार्थापत्त्या स्वयंप्रमाणान्तरमुपेयमिति भावः। ननु तत्पाक्षतिअर्थापत्तेः प्रमाणामिति व्यवहारः कथमतआह अर्थाप
त्तिपदं चेति। केवलेति। केवलव्यतिरेकि विशेषस्यैवेत्यर्थः। ननु मिनोमीत्यनुव्यवसायात अर्थापत्तिप्रमवतादृशज्ञाने
त्वम प्रायपमाभीत्यनुव्यवसायादर्थापत्तित्वजातिसिद्धौ तदवच्छिन्नकरणतया प्रमाणान्तरसिद्धिः कारअत आह राम॰
संक्षेपइति। अर्थापत्तितस्याअनुमितित्वव्याप्यत्वोपगमात् अतएवतादृशज्ञानोत्तरं नाअमेनोमीति न चीगिरितिरिक्ता। एतेन

प्रमाणान्तरवादिमतं दूषयितुमाह अविदेति। विशेष्यअनिर्णीतकर्तृकः शब्दविशेषइतिहासादिरूपः सएव वेति
ह्यमितिव्यवाहियतत्सत्प्रमाणान्तरं दूषयन्ति। सम्भवेति। शब्दविशेषस्यादिप्रमाणपदे प्रमितिकरणान्तरादिशब्द एव
प्रमाणान्तव्यतिरिक्तो नोवेत्। प्रमाणान्तर्वेत्। प्रमाणमेव नाप्रमाणपदवाच्यमेव न अभ्युपगमाप्रमितिजनकत्वाज्जनकत्वा
मानमानान्तरे नप्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्योभिन्नं प्रमाणमितर्थः चलाणीति प्रत्यक्षाद्यनुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणानि
मा॰ २ नातिरिक्तानीत्यर्थः। रघनाथ्यवंचेनयुक्तं निरूप्यमाणमपि सप्तपरतोयाहतं मा ग्रायेत्वमाहनन्विति। सर्वं मिदं प्र
माकरणानि रूपाणां प्रमात्वसिद्धौ प्रमात्वज्ञाने विशिष्टबुद्धिर्विशेषणज्ञानसाध्या त्वत्प्रमात्वज्ञानं विना प्रमाक
रणत्वज्ञानासम्भवादिति भावः। तत्स्वतःप्रमाणमेव तदुक्तं तः सिद्धं किं जन्यज्ञानविषयः तत्प्रमात्वं। परस्पक्षं स्वस्सतान

व॰ नै॰ प्र॰ गामंतत्प्रसस्तंप्रमातत्प्रमत्यमिति वातर्षः। ज्ञानस्येति। प्रमातात्त्र्यवज्ञानं विना प्रमातत्वासंभवात्प्रमातत्त्वस्य ज्ञानघ
टितत्वादिति भावः। नतु ज्ञानांतोद्देशतमेव कुतस्मतत्राह। भ्रमपेति। ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे विषयतत्संनिकर्षयोः
सत्वात्तज्ञानस्यावश्यकत्वान्नतु घटपटादिविषयांतरविषयकं ज्ञानं करोति दर्पयस्यादिरूपर्थः। अनुव्यवसायोत्तरकाल
स्या॰ ४ नैयतीत्यनवस्था यत्र व्यवसायस्यानुव्यवसायः न तत्रेति स्मरतीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति। गुरुमतं दर्शयति। अन्य सु
रतीति स्वप्रकाशत्वेभासतेप्यनत्तद्दर्शज्ञाने सात्मानं स्वस्वरूपं ताद्विषयकत्वात् ज्ञानस्यास्य कराणां ज्ञानं च विषयी
करोतीत्यर्थः। अत्रय चेति। ज्ञानस्य घटादिविषयज्ञानत्वाद्विषयकत्वादेव इत्येवेति। मते संस्थय व्यवसायस्यानुव्यवसा राम॰
प्रात्मकत्वे वा ज्ञानस्य संस्य ज्ञानस्यामितीत्यमितिः ज्ञानं माता आत्मा मे यं घटादि तद्विषयकत्वात्। मितिमा क्रमप

यं ज्ञानस्य प्रकाशमयीत्वादितिभावः। विशदेति। त्रयाणां युगपदेव भासमानो हितः त्रिपुटीमितिमान् विषयाणीति घावनत मेय
स्यात्तेतस्यर्थः। वस्त्विति। वस्तुजन्यपत्र घटज्ञानादितेन मानात्मनः स्वतुज जैमय घटज्ञानस्वरूपस्य। विषयेति। विषयस्य
विषयेंद्रियसन्निकर्षस्य वहेतुत्वादित्यर्थः। विषयस्यास्तत्वमाह नचेति न हीत्यर्थः। उपयमाने घटज्ञानादिप्रत्ययमिति
पूर्वभाविन स्वप्रकाशत्वादितिभावः। संनिकर्षस्यासत्वमाह मान्नेहेत्यवेति। यत्र विषयस्तथा प्रत्यक्षं तत्पूर्वक्षणे तत्र वि
षयसन्निकर्षस्यापेक्षणीयत्वेन उत्पद्यमाने तत्तन्तरपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्र भावान्न्यवच्छेद्यत्वान्संकरणः स्तवहूर्स्ये
कैरूपज्ञानं गौरवादितिभावः। नचतत्राते ज्ञाने इंद्रियसन्निकर्षस्य ज्ञानप्रत्यक्षहेतुत्वात् ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे विषयतत्संनिकर्षयोः
रिक्तायागाम्य व्यवसाययी यस्याहप्रामाण्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे वाचकाभावः। नचेच्छादिप्रत्यक्षत्वाद्वौ येन आत्मसमवेतमानस

त.दी.प्र.

त्वावच्छेदेनप्रतिमनःसंयुक्तसमवायस्यहेतुतयाज्ञानप्रत्यक्षेव्यभिचारइतिवाच्यंकार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेनकार्यो
त्पत्तिकृतोकारणाभावसत्वेव्यभिचारतयाऽवच्छेदकत्वात्कारणांशसंबद्धस्यानवच्छेदकत्वात्कार्याधिकरणोज्ञानेप्रवेशस्या
वच्छेदेनकारणासत्वेनकारणाभावसत्वमप्रत्यक्षांगीकारेणाव्यभिचारासंभवादिसंतआहरूपंवेतितावद्घटादीनामादि
नास्पार्शनपरिग्रहःपरमहदितिप्रार्शनेपिउद्भूतरूपस्यप्रयोजकत्वात्तन्वायोरस्पर्शनत्वादितिभावः त्र्यणुकस्यचेतिरूप
संवच्चस्यस्पर्शस्यापिवहुष्वायत्नेहे।वहुष्वेवास्पनसत्वात्रापियहापत्रेरिमपिदृष्टत्वं।केचित्तुवायोस्पर्शादीसादेपरतत्त्वा
र्शनपरिग्रहःउद्भूतरूपवत्तरत्वेउपलक्षणात्उद्भूतस्पर्शवत्त्वमपिदृष्टव्यंस्पार्शनेउद्भूतस्पर्शवत्त्वंवद्यस्यप्रयोजकत्वादि राम.
तिभावः।तेननात्मनोघटादिस्पार्शनेपिमानसंभवस्तेत्याचक्षतेः।ज्ञानंनप्रत्यक्षंतत्रनवस्यापनेःकिंत्वनुमितिप्राह्यमिति

मद्भमतमाह्यवज्ञातत्वेति।स्वविषयेज्ञानत्वेषयेघटादाविसर्यः।ज्ञाततेति।ज्ञातोघटइतिप्रतीतेरितिभावः।तत्रवज्ञानं
निमित्तकारणंघटादेःसमवायिकारणंआत्मसमवायिकारणंतुनापेक्षितंभावकार्यस्यसमवायिकारणकत्वमितिनि
यमस्यात्मन्यंगीकारादितिबोध्यंतथैवज्ञाततायैवज्ञाततायाःअनेनघटेपिज्ञातोघटइतिप्रतीतेःतत्रचसमवायिकारणस्याप
रम्पासत्वेनज्ञाततायाज्ञातेयाजनमासंभवात्तत्स्वरूपसंबंधरूपंज्ञानविषयत्वमेवज्ञातोघटइतिप्रतीतिविषयइतिज्ञाततायां
प्रमाणाभावेनतेनरहितत्वानातीनातस्माधातासंभवादितिभावः।साध्यसाधनाभावेनाहज्ञानरूपस्येति।साअप्रसिद्धेहिंत्वत
मानोगप्रकतेत्वज्ञानरूपस्यकालिटव्यप्रसिद्ध्याज्ञाततातत्राणत्वानिरूपितत्वास्त्रेरयहातत्वतयातदनुमानसंभवइतिभावः
तस्मात्ज्ञानस्याप्रसक्ततदघटितमलिंकस्यपमानसमाउजैन्यत्वमितिसर्वपदेसमाधानमाहजन्यतरातिर्योग्यतामनमः

त·कौ·प्र· योग्यत्वात्। न चैवं ज्ञानस्य मनोयोग्यत्वे तज्ज्ञानमपि ज्ञानं ज्ञानमपि एवं तज्ज्ञानमपि ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानमपि अनवस्थेति वाच्यं
विषयान्तरसंचारे घटरूपादिसामग्र्याः सत्त्वादित्यभावः। उत्तर एव ? इति विषयान्तरेति। घटादिविषयकज्ञानसामग्र्याः प्रति
बन्धकत्वेन स्वर्धः। ज्ञानसामग्र्या दुर्बलत्वादित्यभावः। फलेति। सर्वत्र मानसज्ञानसामग्र्याः संभवेन उत्तरसामग्र्यपेक्षया तस्या
एव दुर्बलत्वोपगमादित्यभावः। शङ्कते तथापीति। तथापि ज्ञानस्य ग्रहे स्वतो ज्ञप्तिमत्ता न स्यात् तत्प्रामाण्यं। अनुमानेने
दं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिरूपेणानुमेयमित्याशयः। नस्यात् प्रामाण्यं ज्ञानस्याज्ञाततयेति। घटो ज्ञानेन वा स्वा
तत्वादित्यादिसामग्र्या ज्ञानविषयकत्वमिति ज्ञायमानानुपपत्त्यैव तद्रूपमेव प्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्याश राम·
यः। ततः ज्ञानमात्रनिरूपितत्वात् न तत्प्रमात्वमापतेत् ज्ञानस्य प्रमात्वमापातेति इदं दूषयति नेत्यादिना। न च ज्ञानस्य तत्प्रमात्व

ग्रहे वा प्रकारतया स्वतस्त्वादि हेतुत्वात् इति न तद्रूपान्तरेण तत्साध्यता अनवच्छेदकरूपेण न तत्प्रकारमिति तथापि अवच्छेदकतापरामर्शे
हेतुः। न च तत्र धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकमिति तौ दृष्टिरूपान्तरेणापि तद्भानमस्तु। आह अनवच्छेदकरूप
णापि च अनुमितौ भाने दहनेति दहनत्वावच्छिन्नघटज्ञानेन साध्यतावच्छेदकत्वस्य लक्ष्यं न वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शाद्
पि महानसीयवह्न्यादौ भानापत्तिरिति भावः। तज्ज्ञानं वह्निमहानसीयवह्निभिन्नत्वरूपमवगाहनीति तत्र बाधतावच्छेदकमहानसीयवह्नि
त्वादेः अनुमितौ अपि न भानापत्तिः। न च वह्नित्वादिना महानसीयवह्निभानेऽपि अयमपि पर्वतो महानसीयवह्निमान् इति संशया
पत्तिरिति चेत्। भानेऽपि न बाधा इति। तत्तत्ताधर्मविशिष्टाद्यवगाहि इत्यर्थः। न च ज्ञाततया प्रमितत्वे तापि स्वीकार्य इति वाच्यं ज्ञानस्य
स्वप्रमितत्वे मापि स्वीकृता प्रामाण्यस्यापि स्वतोग्राह्यत्वापत्तिरिति तात्पर्यं। एवं प्रमात्वस्य अपि दुर्ग्रहत्वे न तत्र धर्मविशिष्टानिरूप्य

न॰कौ॰प्र॰ त्वाग्रेऽपि द्वये रजतमात्रसाध्येति। स्वमिवेति। ज्ञानमिव स्वप्रामाण्यमपि स्वं निश्चयं प्रामाण्यमपि विषयी भवतीति। मिति
मात्रमेयरूपत्वनिश्चये प्रसङ्गात्तानादिमते घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपि मास्तत एवेति भावः। स्वप्रका
शताया इति विषयतात्वे निर्विकल्पेपेः प्रसङ्गहेतुतया स्वस्मिन्न स्वविषयकत्वासंभवादिति भावः। किंचैवमिति। प्र
त्वं प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वे। ज्ञान इति। इदं ज्ञानं प्रमा न वेति प्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः। न च तत्र प्रामाण्यानिश्च
यान्न संशयानुपपत्तिरित्यत आह। ज्ञानग्रह इति। निश्चयादा। प्रामाण्यस्य निश्चयात्। अयं घट इति ज्ञानोत्तरं इ
दं ज्ञानं प्रमा न वेति प्रामाण्यसंशयः तेन त्वयापि इति ज्ञानमस्य प्रकाशतया स्वविषयकत्वे न स्वनिष्ठप्रामाण्यस्यापि निश्चयादि राम॰
तिभावः। निश्चितेति। प्रामाण्ये संशयायोगात् प्रामाण्यसंशयायोगात् तन्निश्चयप्रसञ्जनं संशयघटितवंधकत्वादिति भावः। न च पत्र प्रा

माण्यसंशयस्तत्र जातमपि घट[illegible]नं न स्वविषयकमिति तत्र प्रामाण्यग्रहे न दोष इत्यत आह ग्रह इति। ज्ञानस्याप्रामहत्त्व
र्थः स्वप्रकाशतामाश्रित्य पदिति घटज्ञानं न स्वविषयकं तदा निश्चयी प्रसङ्गतायाघातरमे र्थः। तथ्यत्वउज्ञेन इति स्मा
येयावत् धर्मीति। इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशये घटज्ञाने रूपधर्मिज्ञानाभावान्न तद्धर्मिकप्रामाण्यसंशयासंभवादिति भावः। न च त
हेतोरिति मात्रे न धर्मीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वं न तु धर्मिज्ञानस्येति तत्राह। समानेति तन्नादिसाधारणधर्मवत्तया धर्मिज्ञा
नस्य तत्रोहि संशयहेतुत्वावधारणादित्यर्थः। आवश्यकेति। ह्यगाद्दो वेगान बाह्कतत्रानेकत्र हेतुदिपसन्निकर्षैपपस्यैवप
र्मिणो ज्ञानं तत्रैव पनसत्तादिसंशयो नाम त्रेति संशये धर्मितेऽप्रामाण्ये धर्मिज्ञानहेतुत्वादिति भावः। नन्वतत्रापि तिषयमा
हात्मा इदं वधर्मिज्ञानहेतुत्वमपेयत इदं वसंशय इत्यमीति वाच्यं। तथापि पत्को यासहमयः सहचायो यास्मिन्नवधर्मग्रहीतः

न॰कौ॰प्र॰ पत्कोटिस्मरणचरितानेकधर्मोपलंभो वाच्य न तद्धर्मवत्त्वप्राधर्मिज्ञानस्य उत्कटकोटिकसंशयं प्रति हेतुतया यद्विशेषणोपस्थित्या
येन संशयस्तामान्ये धर्मिज्ञानस्य हेतुतात् तथाभावात् प्रोत्कटकोटिके संशयं प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुताया अस्वीकाराच्चेति। तथा
च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतया संशयपूर्वं ज्ञानद्वयस्य आवश्यकत्वे तेन त्रयाणामारोपस्य विषयीकृतानां संशयायोगः आविष
यीकृतानां तत्र स्थाभावापत्त्या रूढ्याया कल्पना तत्र ज्ञानद्वयेन गृहीतसामग्र्या च तत्त्वं तत्तत्त्वेन भासमानानां प्रसक्तिभावः। तच्चेत तद्विशेष्य
कत्वेऽपि तत्प्रकारकत्वरूपं पक्षामासाय च प्रत्ययमेति। यास्त्रीयाभाभापाद्य यविषयकेन घटमहं जानामीत्याकारकत्वापामिक
ज्ञाने नेत्यर्थः। विशेष्यकत्वप्रकारतांशग्रहे विवादात्मानारोपग्रहस्य तद्व ग्रह पर्यवसानरातितद्रूपमेवादाहुपपादयति राम॰
तपाहीति। व्यवसायेति। व्यवसाय एवानुव्यवसायस्य विरोधिनिमाकः अतः घटत्ववतः प्रायुपस्थितत्वेनेत्यर्थः। तद्विशेष्य

कत्वा घटत्व [illegible] कतासंसर्गज्ञानात्मा। घटत्ववान्नविशेष्यकतासंबंधेन ज्ञानोपरि भासते विशेषणासामानद्वतः घटत्वव
तः संदेहसामान्यतो विशेष्यद्वयोर्विशेषणायोपरहितत्वात्तस्य पश्यतयोर्विशेष्यतत्प्रकारत्वयोर्भानानुपपत्तिः। पा
त्तावत्त्वतः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरिवानुपस्थितत्वात्। पितृपाःप्रकारतत्पाभाने बाधकाभावदृत्यर्थपान्नेति। व
द्विःपदार्थविषयकज्ञानजननेः सामर्थ्यं द्रष्टव्यं सामापि विघ्नहेतुघटादौ प्रसंगात्त्वापन्नेरितिभावः। अन्यथा उपनय
सहकारितानावारिविषयकज्ञानजननेः सामर्थ्येऽव्यवहीतिवाक्यप्रयोगेनासार्वज्ञानस्य हेतुत्वतयाऽमनसेवते तुवाबाध
ज्ञानादितिभावः। अनुव्यवसायो घटमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायविषयोऽपि तिघ्नयारे स्वीनामस्यार्थः। घटत्वव
द्विशेष्यकत्वग्रहस्य पयारयति। घटत्वमपीति। विषयेविषयावच्छेदेन। तद्ग्रहे तिमेगरूपान्तग्रहे सर्थः। उभयम

त॰चिं॰प्र॰ घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वस्य चैकत्र ज्ञानेऽथ हेराग्रहसंभवेन । स्वांशे तु न प्रकारतादृशत्वाव देवतद्वद्विशेष्य
कत्वं तत्प्रकारकत्वमेव वा किं त्विति । अन्यत्र घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्यामत्र घटत्वप्रकारकत्वस्य च प्रामाण्यापत्तेः प्रामाण्यानाभिव्य
व्याप्यत्वं येन तद्वद्विशेष्यकतावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यमस्त्विति भावः । एवं च सति विशिष्टवैशिष्ट्यदीतौ विशेषणांशे यो ह
वचनादिति भावः । विशेष्यताप्रकारतयोः प्रकारतया भानस्वेव प्रामाण्यघटकत्वं तयोः संसर्गविधया तद्भानेऽपि न प्रामाण्यमिति भा
वः । नन्वप्रकारताविशेष्यतयोः संसर्गतया भानमेव प्रामाण्ये मानं वा यमत आह । किंचेति । एतदपि तद्वद्विशेष्यकत्वे विशि
ष्टतत्प्रकारकत्वमपि वह्नीति यत्र वह्नौ गुंजात्वभ्रमः गुंजायां च वह्नित्वभ्रमस्तत्रातिव्याप्तेरित्यर्थः । आतिव्याप्तिस्तु पयार्द राम॰
यति आत्तिरिति ॥ वह्निविशेष्यकत्वं गुंजात्वप्रकारकत्वावच्छेदेन गुंजावच्छेदेन च वह्नित्वप्रकारकत्वात् किं त्विति तत्प्रकारक

त्वं प्रामाण्यमित्यनुपपत्तेर्वह्नौ गुंजात्वं गुंजायां वह्नित्वमिति भ्रमे च गुंजाविशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वस्य नापि
वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तदाद इति । प्रकारतया संसर्गतया वा वि
शेष्यकत्वस्य प्रकारकत्वस्य चानुव्यवसाये भानेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यमिति भाने न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छे
दकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुतया तद्वद्विशेष्यकत्वप्रकारानिर्णये विना तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वरूपप्रामा
ण्यभानं न संभवतीति भावः । तन्मते न प्रामाण्यग्रहस्य पपादयितुमशक्यत्वादिति । द्वितीयेनेति । अनुव्यवसायेनेतदनुपजाते
प्रपंचेऽपि घटादिज्ञानं ततः ताननुज्ञानं तेश तिन्निर्विकल्पकं ततो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्ततः अवसायस्यन ष्ट
ताद्रूप्यं यामित्यवसायः । ततो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायात्तत्र प्रामाण्यग्रहस्तत्र इत्यर्थः । उपपादयतीति । तथा च

त॰ कं॰ प्र॰ द्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वं तद्ग्रहे वा प्रकाशात इति भावः। अवच्छिन्नत्वं च स्वरूपसंबंधरूपं बोध्यं न चैवमिति। धर्मित्वेन स
संशये तत्तयानयग्रहे प्रामाण्यग्रहात् संशयो न स्यादित्यर्थः। दोषे वेति। अनभ्यासदशायां तत्कल्पदोषे सत्यर्थः। संशयापत्ति
प्रामाण्यसंशये सत्यर्थः। न त्वस्माकं मते केतोनानिश्चय इत्यत आह अथेति तत्र पक्षे तेनावच्छिन्नग्रहे इत्यर्थः। तस्य पुरुष
त्वस्य चाऽनुव्यवसायसामग्रीसत्त्वे पुरुषत्ववाऽनुव्यवसायतो पुरुषत्वसंशयो न स्यादित्यनायत्या संशयजनकदोषस्यानिश्चयापत्ति
प्रकारकत्वं वाच्यमिति भावः। न चैवं असति दोषे अनुव्यवसायप्रयास्यतोऽनुपपत्तिः। असतीति। पावंतः स्वाश्रयः प्रामाण्या
याः तदनुव्यवसायस्यानन्तरमिथ्यमतेत्स्तन्नेत्यर्थः। द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहाद्वितीये कमतेतिरे नाचन्नम राम॰
तो यावद्वितीय प्रामाण्याभाववत्तानिश्चयकाले प्रामाण्यग्रहाद्य॰ द्वावना कदाचित्। इत्यं च प्रामाण्यग्रह

प्रतिबंधकाभावकालीनयावत्त्वाद्य यानुव्यवसायस्यास्त्वं मिथ्यमतेस्त्वत्तत्त्वं बोध्यं। तत्त्वं वैं द्वशावत्तोयात्वतं त्वयात्मनावेद
तिधेः। एवं वद्वितीयानुव्यवसायेन तद्विनाप्रामाण्यग्रहे वा सा प्रमाणेति द्वौ प्रामाण्यरूपसाध्यप्रमाद्वौ। तत्का रः कं। प्राम
ण्याग्रहे कारमिति। द्वितीयानुव्यवसायेनाग्रहीतप्रामाण्यके पुरुषत्वानामेत्यर्थः। प्रमापुरुषत्ववानिपुरुषत्वप्रकारकं
ज्ञानित्वात्। आदिकादिमहिश्या तत्सतिपुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादित्यर्थः। स्याती पुरुषत्वप्रमेत्यादिचावारणायकादि
मुद्विशेष्यत्वसतीति पुरुषविशेष्यकत्वे सत्यत्वप्रकारकज्ञानत्वे साधारण्यास्य पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादिति विशिष्टं
तद्याननन्प्रतिपन्नत्वं द्वितीयानुव्यवसायेनग्रहीतप्रामाण्यकपुरुषत्वज्ञानवदित्यर्थः। पुरुषत्वानास्पदिन्नस्पदृशा
तत्रैवानपदर्शनाभावाद्धाति रकीमाह यद्दतिपन्नस्वरूपत्ववतिपुरुषत्वज्ञानेनानैकान्तिकमाहमातपुरुषत्वज्ञानं यथा

व॰ वै॰ प्र॰ स्यात्मीयप्रकृतप्रमात्वातिरेकीत्यर्थः । प्रथममिति । द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहात्पूर्वं तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूप
मावत्वाप्रामाण्यग्रहे एवेत्यतिरेकिसाध्यतत्त्वमर्थः । तत्साध्यसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यतिरेकिणोऽप्रसिद्धिः । साध्याभावाज्ञानं तत्स
। साध्याभावस्य प्रतियोगिरूपतानवच्छेदकप्रामाण्यरूपतावत्त्वान्नवेतिन हीत्यर्थः । तथा च तदभाववत्त्वेनेव ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं नेत्य
साध्यमितिभावः । ननु एवं कुत्र प्रथमं प्रामाण्यमावाच्यमिति तत्राह एवं चेति । यद्वाव्यापकत्वात्प्रस्याभावरूपाप्रामाण्यस्य व्यापक
तया हेतुत्वभावो गृह्यते तेन हेतुना तत्साभावः । प्रामाण्यस्याभावः सिद्धानीति अप्रामाण्याभाववत्त्वानं विना प्रामाण्याभा
वानुमितिरिति । तिमावः । नन्वप्रामाण्यतिविशिष्टहेतुत्वादौ विशेषव्याधियोहेतुत्वादितिभावः । अप्रामाण्येतिज्ञानेऽप्रामाण्य ग्रामः
भावरूपमाकारिकापत्त्यर्थः । साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेरनोनावादितिभावः । अनातामितिप्रथमं अप्रामाण्य

भावानुमितिरप्रसिद्धेरिति । उक्तैव द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहानंतरमन्वायिनाप्रामाण्यानुमितिरेवातिरिक्तार्थः ।
अर्थभावः । निष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबन्धो हि तत्प्रामाण्यकनिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽप्रामाण्यरूपप्रामाण्यानिश्चयो वा तदभावरूपं तद्व
तित्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमेव निवेशनीयं तत्स्वरूपं च प्रथमसाध्याप्रसिद्ध्याद्यनादरणेन प्रत्ययानुमानेन प्रथमं प्रसक्तस्वरूपा
मिप्रामाण्यग्रहः इति । ननु ज्ञाने हि द्विविधं तदभाववति तत्प्रकारकत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वं च । तत्र तदभाववति तत्प्रकारकत्वा
भावरूपप्रामाण्याभावाप्रसिद्ध्या नत्तद्वति तत्प्रकारकत्वप्रामाण्ये व्यर्थविशेषणत्वसाधारण्यकत्वात् ननु केवलरूपेणाप्रामाण्याभावे
द्वति तत्प्रकारके तदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावस्य तद्भावविशेष्यकत्वाभावमात्रपर्यवसायितया तदभाववद्विशेष्यक
त्वमिति तद्विशेष्यकत्वेन हेतुना तद्वति तत्प्रकारकत्वं तद्विशेष्यकत्वमात्रपर्यवसन्नमसिद्धमिति वेन्न तथापि तद्विशेष्य

न॰ कै॰ प्र॰

कत्वरूपस्य आश्रमिदेः। प्रागभावीयसंस्कारादेश्च विशेषोद्बोधकसहकृतान्नत्वं। तत्रपगमे तु समर्थप्रवृत्तिजनक
तत्स्यान्नाशिनैव प्रपत्तौ किमनया कल्पनया। अत्र वदंति तादृशी तत्र्यामात्म यत्र प्रागभावीयसंस्कारासमवाये
त्विनाकीर्णरेतस्य। किंचाप्रामाण्यप्रामाण्यवत्त्वप्रमाप्रमायामाप्रमाप्रथमं हेतुत्वं नेष्टं यत्र मिमांसकैर्नैतिकाद्विमाद्विशेष्यकत्वेन स
तिप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वं हेतुः। अप्रमाप्रमाया वह्नेतुः। केन ग्राह्यं किंजन्यज्ञाना वि षयः। अत्र तदभावसाधनेनेति। उक्त
न्यायेनाहतोऽप्यतन्त्वसाधनेन सपक्षः। तत्प्रकारकत्वग्रहः पक्षधत्वप्रकारकत्वग्रहः पतरति। कादिमातिप्रकारत्वत्वा
त्वग्राहकेणानुव्यवसायेन पक्षधत्व तित्वरूपत्वप्रकारकत्वग्रहासंभवादिति यपक्षः। तत्र पहाय ग्रहे तु व्याहत्वे राग्रमस्य राम॰
त्ववति तत्प्रकारकत्वप्रकारकत्वमपहाय। प्रपक्षरूपस्योति व्यनुव्यवसायेन कादिमाद्विशेष्यकत्वे सति प्रकारत्वकारकत्वग्रहे

सति तेन प्रमात्वान्तुमानमिति व्यनुमानकरूपव्याप्यादश्च पक्षः। सर्वे ज्ञानानां यथार्थेनात तत्प्रकारकज्ञानत्वं व्वेव प्रमात्वमिति
प्रमाकरमतं दर्शयाति। अप्रमेति। तत्प्रकारकज्ञानत्वमेवेत्येव कारणतद्धतीत्यप्रसज्य हासः। नचेति प्रकृतौ इदं राजतमिति
ज्ञानस्यापि तत्प्रकारकत्वेनन्तदपि रजतत्वाशप्रमाप्यादिरिसपक्षः। तत्रसंदेह इति रजतत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानस्य
देरि सपक्षः। तदसिद्धि मेवाविहृदयति। नहीति। शुक्तौ रजतत्वं नास्तीति कथं रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं विषयगामी वेतनी
विनस्वस्वत्त्वाप्रमाचारेति भावः। मानमुक्तिः। यमार्गामीति य एवमान मितिशंकते न प्रतहोति। रज
तत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानाप्रसिद्धाविसपक्षः। व्यवहारः शब्दप्रयोगः। तत्र व्यवहर्तव्यज्ञानसहकृतत्वादिति भावः। तत्रेति
। व्यवहर्तव्यतावच्छेदकासंसर्गाग्रहः एव व्यवहारे कारणं न तु व्यवहर्तव्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानमिति भावः। नत्व

न॰ कं॰ प्र प्रवृत्तिं प्रति पुरोवर्त्तिनि रजतत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया भ्रान्तिगोचररजतत्वज्ञानाभावे कथं तत्र रजतार्थिप्रवृ
त्तिरत आह ज्ञानत्वेति। तत्र इष्टतेति। पुरोवर्त्तिनि रजतत्वावच्छेदकासंसर्गाग्रहरूपप्रवृत्तिहेतुः ननु रजतत्वावच्छेदकप्रका
रकज्ञानं तद्दोषोत्तिरिक्तिम्यापादितिभावः। भ्रमयेति। भ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य
सत्यरजतस्य नेप्रवृत्तिहेतुत्वं भारणात्कथं तेनावनाश्रं तत्प्रवृत्तिरितिभावः। तेनैव नाभ्रान्तौ रजतत्वप्रकार
कज्ञानेन विना भ्रान्तौ प्रवृत्तिः रजतार्थिप्रवृत्तिः तत्रापि प्रमाणस्य स्थले पीतत्वर्थः। रजतत्वेति पुरोवर्त्तिनि रजतत्वा
वच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः। ननु रजतत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवेतिभावः। ज्ञानविशेषादिति। कारणावि गम॰
शेषरूपं वह्निकार्यविशेषनियामकः तथा च तत्तद्विशेषात्तत्कार्यं प्रवृत्तेः संवादित्वविसंवादित्वनियामकः मन्मते न प्रवृ

त्तिसामान्ये रजतत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन संवादिप्रवृत्तिं प्रति रजतत्वावच्छेदकप्रकारकप्रमात्वेन विसंवादिप्रवृ
त्तिं प्रति च रजतत्वावच्छेदकप्रकारकभ्रमत्वेन हेतुत्वमित्यस्य व्याख्यानमिदमिति भावः। संवादित्वे विषयसंवादित्वेनो
भ्रबाधितविषयत्वेति पाठे तत्र वा विसंवादित्वे वा बाधितविषयत्वमर्थः। तदन्तेति। सत्यरजतस्थले रजतत्ववति रजतत्वासंस
र्गाग्रहस्य विद्यमानत्वात्संवादिप्रवृत्तिः। शुक्तिस्थले तु रजतत्वाभाववति रजतत्वासंसर्गाग्रहस्याविद्यमानत्वाद्विसं
वादिनी प्रवृत्तिः। अत एवासंवादिप्रवृत्तौ च न विद्यमानासंसर्गाग्रहः विसंवादिप्रवृत्तौ तु विद्यमानासंसर्गाग्रहो हेतुरिति या हे॰
९२ यविता व्याविद्यमानोपाधिसंसर्गास्तद्ग्रहः विद्यमानोपाधिः संसर्गास्तद्ग्रह इति तत्सर्वो वसेयः। लाघवादिति। रजतत्वावच्छेदका
संसर्गाग्रहत्वापेक्षया रजतत्वावच्छेदकत्वलाघवात् रजतत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुत्वमि

त. चिं. प्र. सर्वैः ॥ एतेन तद्धेतोरित्यपि परास्तः । अवच्छेदकत्वाच्चेत्तन्न्यायप्रयोगे कृत्वात्ता अन्यमितो परामर्शे न दिति
तत्समत्वः । जनकत्वसंसर्गोपहासं मनः । समवायेन विशेषणात् । अत्रापि यत्रैवं विपक्षो प्रसक्तिः जनकतयैः अत्र
मुग्धोपलब्धेतिम नदात्मोन दृष्टिभावः । जनकतोडिपतिपश्चान्नि जनकताभावेन संयुक्तसमवायरूपसंनिकर्षाभावा
दिसर्वैः ॥ प्रत्यामिति । तत्प्रकारकं रजतत्वप्रकारकं तत्प्रकारमिति । नुपस्थितेऽधिगा येषां संनिकर्षस्य साधारणकरत्व
तत्प्रसक्तः एव हेतुत्वादिति च ध्येयं । अलौकिकेति । अत्र प्रसक्तो दृष्टिविषयं लौकिकमलौकिकं च परश्चेत् संयुक्तसमवाय
रूपलौकिकसंनिकर्षजनितज्ञानलौकिकजन्यं । दोषविशेषानन्तरं समानरूपालौकिकसंनिकर्षजन्यतादलौकिकप्रत्यक्षम राम.
प्रत्यक्षं रजतमिति । प्रत्यक्षो रजतत्वप्रकारकं प्रत्यक्षमिति सर्वैः । तत्रैव भ्रमत्वोऽ रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं तत्प्रकारके कोति प्र

त. चिं. प्र. त्वौ रजतत्वप्रकारिका प्रतिनोलित सर्वैः । प्रत्यक्षत्वौ ... नवच्छेदकप्रकारकत्वानन्तरेन हेतुतायां न स्थापितत्वादिति भावः ॥ इ
दंतत्ता तयाऽऽनीनां मीलत्रयवृत्तिमाधीयोपेक्षितो न रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षं स्थापकोऽन्यस्ते परत्वे ॥ इति कर्णे शतके
रा.लं. तिहृदयं स्फुरति तम माति दैवी परहेतुकं तद्धेतुसंख्यापासौ काश्यां समुस्त्रोविश्वनाथाख्यपी मतः ॥ तत्समश्री
कराबकेतिनः ऋतिपात्र चतामृ स्था ॥ इति श्री श्रीकण्ठदीक्षितविरचिता तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशाभिधा व्याख्या सतां मञ्जरीदीप
कासमाप्ता ॥ संवत् १७७९ मिति शाके नवदश ८ चायुतेरां ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ श्रीगोपालो जयति ॥ ॥ छ
जीर्णे पुस्तके कालकूटकवलिते ... भाले ने तत्कृतं कन्यौ तदा वानरैः ... शतपासमर्ले ऋतो राम.
दिश शशिन्नरेशाल्लान गोरव दुर्नीघिततें कौतुकराज नीति निपुणः पायात्सवः शंकरः ॥१॥ ... श्रीगणेश

539